

А. КАЩЕНКО

ЗРУЙНОВАНЕ ГНІЗДО

ПОВІСТЬ
З ЧАСІВ СКАСУВАННЯ ЗАПОРОЖСЬКОЇ СІЧІ

ВИДАННЯ 3-ТЄ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ
КАТЕРИНОСЛАВ – ЛЯЙПЦІГ

Українське Національне Об'єднання

Offiziell Doit-Öt

Ukrainische Nationale Vereinigung

Offiziell Doit-Öth

САКАЩЕНКО

ЗРУЙНОВАНЕ ГНІЗДО

ПОВІСТЬ З ЧАСІВ СКАСУВАННЯ
ЗАПОРОЖСЬКОЇ СІЧІ

ВИДАННЯ 3-ТЄ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ
КАТЕРИНОСЛАВ—ЛЯЙПЦІГ

Copyright 1922 by E. Wyrowyj, Berlin.

Друковано в друкарні К. Г. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦИГУ.

ЗРУЙНОВАНЕ ГНІЗДО.

I.

На горбочку біля Базавлука там, де річка, падаючи в Дніпро, розлилася просторим, як море, лиманом „Великі Води“, за часів Запорозької Січі стояли три хати, а понад коло хат, поприєдавши до землі, мов паланиці на чирині, жовтіли солом'яними стріхами комори, півітки, сажі й інші будівлі хліборобсько-скотарського господарства. За межею тих будівель, далеко нагору, розстилався степ, а од хат улиз збігали до лиману кучеряві садки та зелені, обсажені тополями й вербами, левади.

То були зімовники трьох товарищів, старих запорожців: Балана, Лантуха та Лубяного. Багато вже років жили вони тут під захистом недалекої Запорозької Січі тихо та спокійно, випасуючи понад лиманом на вільному степу великі косяки коней і гурти товару та засіваючи невеликі лани всякою пашницею.

Того вечора, що з нього починається моє оповідання, коли золоте сонце, схилившись уже до обрію, вигравало на блакитному, блискучому просторі лиману своїм жовто-гарячим промінням, на призьбі найближчої до лиману хати сидів з люлькою в зубах власник одного з зімовників сивовусий дід, запорожець Дмитро Балан. Глибокі зморшки, що вже давно склалися на чолі старого козака, за останні тижні вдвічі поглибшали, а в довгих його вусах посивіли останні волосини й уже не нагадували про те, що цей сивий дід був колись чорнявим, бравим січовиком. Люлька запорожця, на велику йому докуку, сьогодні чомусь не курилася, роспалювати ж її та колупати протичкою козаку було дуже

незручно, бо в нього була тільки одна права рука; замість лівої ж у рукаві сорочки теліпався тільки невеликий цурупалок.

Коли старий козак позбувся своєї руки, у Січі запорожській ніхто не пам'ятав, бо тому вже минуло більш, ніж п'ять десятиків років. Сталося те ще тоді, коли Балан був зовсім молодий — за часів кошового Гордієнка.

— Було це тоді — оповідав сам Балан тим цікавим, хто про його роспитував, — коли запорожці з наказним кошовим Якимом Богушем обороняли від ворогів Стару Січ на Чортотлику... Та так обороняли, що всі Січові окопи своїм трудом завалили... Хто ж не поліг на смерть, як сам Богущ, ті лишилися навіки каліками.

Видужавши після того нещастя, Дмитро пішов до свого роду під Білу Церкву та там і одружився, щоб було кому біля каліки походити. Проте жив Балан на правобережній Україні недовго, бо там панували й хазайнували Поляки й гнітили український люд ще гірше, ніж перед часами Богдана Хмельницького. Він перейшов на Гетьманщину, маючи на думці спокійно дожити віку, та тільки трохи не вскочив там у пазурі кріпаччини. Тоді згадав Балан вільні степи й просторі лимани Запорожжя, згадав „Великий Луг“ нескоримий, де ще гуляла козацька воля, й з роспукою в серці покинув улюблену Україну, перейшов з дружиною на Запорожжя й осів зімовником біля Базавлуку. Тут, біля лиману, насадив він садок, упорядкував пасіку й господарство й прожив з своєю дружиною, не маючи дітей, більше, як тридцять років. Після смерті ж жінки одружився з дочкою свого сусіда Лантуха й з нею прижив Івана та Галю.

На велике горе старого козака, через десять літ померла й друга його дружина, лишивши йому двох дітей неолітків. З того часу старий запорожець оддав усю свою душу дітям і найбільше Галі, бо вона нагадувала йому свою матір, котру старий січовик любив більше за свою власну душу.

Хоч і дуже тужив старий за своєю укоханою дружиною, а проте, втішаючись дітьми та працюючи біля

господарства, забував він потроху своє горе. Тільки останнім часом старого запорожця обступили турботні й тяжкі думи й, мов рій бджіл, вони крутилися, гуділи й боляче шпигали його чоло.

Вже три тижні старий Дмитро ходить смутний, ні з ким не розмовляє й не любить, як бувало щодня, своїми добрими кіньми, що цілими косяками вільно ходили по степах, ні круторогими волами, що викохав він собі на втіху, ні кучерявим садком, що власними руками насадив він і виростив. Ніщо не миле тепер Дмитрові й ніщо не може його розважити, бо сталася тяжка й зовсім незрозуміла для нього подія: прийшло до запорожської Січи російське військо, закувало січову старшину в кайдани, а в товариства одібрало зброю та звеліло всім йти, хто куди знає.

Ту лиху вість приніс Баланові з Січи його син Іван і розказав ще, що сивоусі січовики, мов осиротілі діти, умиваючись сльозами, розійшлися по чужих хатах; молодь же, що не схотіла оддати свої зброї, поплила з Січи Дніпром до Дунаю, покинувши навіки рідний край.

Не дивно, що звістка про цю подію одібрала у старого запорожця й сон, і спокій, і веселість, бо з малих літ йому було відомо, що Січ запорожська була ще й за дідів-прадідів, і в голові козака зовсім не тулилися до купи думки про те, що буде далі та як житимуть запорожські степи та Великий Луг без своїх синів і оборонців — запорожських козаків.

Поки Дмитро Балан сидів з своїми сумними думами під хатою, — на березі лиману, там, де до води схилилися своїми гнучкими віттями зелені верби, сиділо з вудками в руках двоє парубків, а трохи вище од води, поринаючи майже з головою в пишній траві й степових квітках, сиділо двоє дівчат. Парубки були в білих мережаних сорочках, як звичайно ходили на Україні всі люди, але їхні червоні штани й закручені за вуха оселедці виявляли, що парубки були не прості селяне, а запорожські козаки.

Молодший з запорожців був Іван Балан, син власника зімовника. Він був зовсім ще юнак, з сухорлявим, майже дитячим, обличчям і блакитними, веселими, рухливими очима. У постаті його зовсім не було запорожського завзяття й, на велике горе Івана, в нього ще мало помітні були вуса.

Старшому козакові було теж небагато, років двадцять. Це був Демко Рогоза.

Підчас зруйнування запорожської Січі, у ній було аж четверо братів Рогозяних. Вони були дітьми козацького сотника з Каніва й усі виховувалися в Київській бурсі; коли ж підчас великої пошести вони посиротіли, то старший брат Петро, що під той час був уже січовиком, не маючи куди притулити своїх братів-недолітків, забрав усіх їх на Січ та повіддавав: середніх — Демка та Гната у молодики, себ то чурами до значної старшини, а меншого, Василя, до кухарів на послуги.

Таким чином Демко Рогоза козакував уже три роки й мав вигляд запорожського козака, бо його запалене вітрами обличчя й хоч невеликі, а проте чорні вуса та карі, з рішучим поглядом, очі надавали його постаті мужність.

Балан та Рогоза не пішли з товариством на Дунай: перший через те, що його не пустив батько, а другий через те, що його не пустили очі Іванової сестри Галі.

Галя Баланівна, що тепер сиділа тут на березі вище козаків і плела собі з синеньких волошок та червоного маку віночок, була дуже вродлива й причарувала б усякого, хто б на неї глянув. Кругленьке та румане її обличчя, з блакитними, як ранкове небо, очима, чорними, вузенькими бровами та червоними, як коралі, губоньками, що мимохіть усе складалися в ухмилку, дихало весною й радістю життя; ясний же погляд глибоких її очей, здавалося, виявляв щирю, як сама правда душу дівчини й натякав на щастя її кохання.

Причарувала вона Демка Рогозу ще по весні, до зруйнування Січі. Молодий козак з ватагою запорожців рибачив тоді на лимані та, почувши Галіну пісню, приїхав човном до левади Балана й застукав дівчину

під пербами за такою ж самою роботою, що й зараз. Галя тоді втекла від Демка, як сполохана пташка, і заховалася в коморі, та тільки козак не зважив на те, тай пішов до її батька гостювати, так що хоч і соромилася дівчина молодого запорожця, а довелося їй по волі батька частувати його й медом і вечерєю.

Ще до зруйнування Січи Галя й Демко справили заручини, а тепер уже повинні були б узяти шлюб, та тільки скасування Січи так засмутило Галіного батька, що вони при ньому вже не сміли навіть розмовляти про своє майбутнє щастя.

Подруга Галі Івга, що крутилася зараз біля неї, була ще майже підлітком. Смуглява й чорнява, як жу-чення, і рухлива, як метелик, вона й хвилини не мала сили всидіти на одному місці та все то одбігала на бік, щоб зірвати якусь найпоказнішу квітку, то підбігала до Галі та вплітала ту квітку їй у віночок.

Зімовник Івжиного батька, Лубяного, стояв тут же над лиманом, поруч з зімовником Балана, так що Івга з малих літ зростала біля Галі. Інших дівчат вона не знала, бо навіть не бачила, бо в третьому зімовнику, над Базавлуком, жив Галін дід Лантух тільки з своєю старою дружиною, і більше на всіх зімовниках не було ні одної дівчини й ні одного хлопця.

Поки Галін батько сидів під хатою з своїми тяжкими думками, молоді козаки й дівчата на березі лиману пускували й сміялися собі, не згадавши й разу про те, що розскрало серце їх батькові — про скасування запорожської Січи. Вони не мали ще свого минулого, не мали про що згадувати, чого побиватись, і жили щастям хвилини.

— Глянь, Галю, — обізвався між жартами Рогоза до своєї нареченої: яка чудова смуга на лимані від сонця!

— Справді, — одповіла дівчина: неначе золотий килим, що ним вистелена стежка в те чарівне царство, де всі будинки вкриті золотом, а в садочках срібні яблука ростуть.

Козак підсів до своєї нареченої й пригорнув її.

— Я певний, моя горличко, що й наше життя буде таке радісне й чарівне, як отся щиро золота смуга. А нащо, Галочко, ми його відкладаємо? пащо марнуємо дні?

Дівчина глянула на нього з коханням.

— Я не від того, мій любий, щоб скоріше взяти шлюб, та тільки от... як тато?

— Попросимо сьогодні батька, щоб скоріше поблагословив нас звінчатись. Чого нам гаятись?

Галя соромливо сховала свої очі.

— Мені, Демку, ніяково про те просити. Проси сам.

— Про що ж то ви хочете мене просити? — почувся журливий голос позад молодих, і зпоміж верб левади вийшов старий Балан.

Зачувши голос батька, Демко й Галя схопилися з трави. Молодий козак, хоч і був трохи збентежений, чемно вклонився старому, покірливо проказавши:

— Хотіли ми, тату, просити вашої милости, щоб благословили нас скоріше шлюб узяти.

Старий козак докірливо похитав головою.

— Це ти, козаче, замість того, щоб неньку Січ обороняти, так поспішаєшся до шлюбу? Не так робили за наших часів! Батьки наші все життя про Січ піклувалися, а як уже не держала рука шаблі, так тільки тоді про одружіння згадували. Не втече від тебе шлюб, козаче... та й Галя ще не перестаріла.

Од такої відповіді Демко засмутився і похилив голову, Галя ж мовчки пригорнулася батькові до плеча й поцілувала його в руку.

Серце старого запорожця зразу помнякшало від ласки дочки й, погладивши рукою Галіне волосся, він сказав, сідаючи на землю:

— Сядемо, діти, та поговоримо...

Галя сіла поруч батька, пригорнувшись до нього, Демко ж сів з другого боку.

— Як його, діти мої, про шлюб та весілля тепер думати, — почав старий запорожець, коли поховали ми все те, на чому держалося життя наше?... Поховали матір Січ...

Молодий козак не хотів так легко піддаватись.

— Та що ж, тату?... — сказав він. — Хіба сумувати нам без краю? Журбою Січи не вернемо. Отже й люде, трапляється, вмірають, а живі посумують деякий час та й знову про живе думають...

Старий журливо похитав головою.

— Не розумієш, козаче, того, що сталося. Не в тому тільки лихо наше, що Січи вже немає... Не вперше руйновано Січ запорожську: руйнували її й Татари, й Турки, й Москалі, а вона знову вставала, бо жива була душа козацька... Тепер же Січ умерла навіки, бо ви зганьбили її — от цю! А козацьку славу затоптали ви в болото. Ось у чому мука пекельна! Не боліло б моє серце, коли б я знав, що Січ зруйновано після того, як залито кровю її шанці... Та смерть була б недовговічною, бо кров, пролита за рідний край, дає парости й веде за собою нове життя; ця ж смерть, що ви заподіяли Січі, — смерть ганебна, а може, боронь Боже, й довічна. Нема чого й говорити, ви самі власними руками задавили свою матір!

— Добре вам, тату, тепер нас ганити. А що ж ми мали робити, коли вся січова старшина й сам кошовий не схотіли стати за свою правду й екорилися лихій долі?

— Не знали ви, що робити? — в запалі скрикнув Балаан. — Та коли б за моїх часів був такий кошовий отаман і така старшина, як отсе у вас, так ми нагодували б їхнім тілом у Дніпрі раків, а обрали б таких отаманів, що вміли б стати за козацьку волю й честь! От що!

— От ви, тату, й у цьому мені дорікаєте й до мене неприхильні стали... А ми ж мало не так і вчинили, як ви говорите: ми скинули, бую, всю старшину й обрали иншу, що згодилася вести нас до бою. Ми навіть гармати вже повикочували з пушкарні на окопи... Так що ж, коли тут вийшов пан-отець Володимир з хрестом і сказав, що покладе на всіх прокляття, як що ми не скоримося. Що тут було чинити? Товариство розійшлося по курінях, а далі, замість того, щоб обороняти Січ, посідало на човни тай помандрувало на Дунай!...

— Тяжке горе! Смерть козацькій волі!

— Та через що ж, тату, смерть? Через що? Буде на Дунаї нова Січ запорозьська — от і все.

— А тут же?... Тут що буде з нашими безкраїми степами, що ми від дідів-прадідів обороняли й од бурсурманів і від поляків?

Молодого козака дивувало, що старий бідкався про степи.

— А що має статися з степами? — сказав він. Степи несходимі... безкраї... Їх ні переорати, ні кіньми випасти. Хоч би й чужі люде понаходили сюди, так і то на всіх вистачить землі, і людей навіть непомітно буде. Чого, справді, вам так журитися? Ну, нехай запорозьська Січ од вас трохи далі буде — на Дунаї, а проте ви знатимете, що вона єсть. А тут у вас і степ свій, і хата, й плавня, і добре господарство. От звінчайте нас скоріше з Галею, так ми довіку з вами будемо жити. Я нікуди вашої дочки не завсаю — будемо обов вашу старість доглядати.

Поки Демко говорив, Галя все міцніше тулилася до батька та цілувала його в руку.

— Ох, діточки мої — сказав старий козак, зовсім уже помякшавши й цілуючи дочку в голову. — Знаю, що молоді ви й вабить вас до шлюбного життя, та тільки не добре мені серце віщує... Чи буде ж ваше життя щасливе?

— Та якого ж, таточку, ще треба щастя, — обізналася Галя, зазіраючи батькові в очі, — як усім укупі жити?

— А як що, тату, ви занудьгуєте за Січчю, — все сміливіше й веселіше говорив Демко, — так ми з вами й поїдемо на Дунай подивитись на нашу нову неньку. Та що ж, справді: не абияка далечина до Дунаю! Посідаємо на коней тай гайда через Буджак!... Аби ваша сила, а шляхи до Дунаю відомі!

Старий козак повеселішав — очі його заграли й навіть зморшки на чолі розійшлися.

— А що ж справді... — сказав він: невже б же я не доїхав? Ого! Ще й як би доїхав! Я так гадаю, що

тижнів за два й стали б ми на Дунаї... Та й то ще, як понагомом їхати, а коли б узяти на переміну по двоє коней, то гляди, коли б не за сім день там були!

— От би й подивилися, як там наші живуть. У мене до того там аж трое братів.

— Головна річ — сказав старий, — щоб козаки не забували там стародавніх запорожських звичаїв. Молоді на Дунай пішло багато, а старих обмаль — доглянути молодь годилося б та повчити її.

Старий запорожець забув уже про свої літа й мариш думками по Дикому Полю, по Буджаку й понад Дунаєм — по всіх тих степах, річках та могилах, де не один раз з шаблею в руці гарцював з товаришами. Йому стало легко й радісно на серці й він сказав весело:

— Ну, як що так, діти, то нема чого гаяти часу. Споряджай, Галя, завтра на дорогу харчів, а ти, Демку, обдивися воза тай повезу я вас по шлюб у Самарську Миколаївську пустинь. Нехай вас Господь благословить... А як поживете вже трохи, то й на Дунайську Січ з тобою, Демку, та з Івасем поїдемо подивитись.

II.

Два дні після того Галя, запросивши до себе на поміч свою бабку Лантухову, пекла, варила й смажила всякі харчі, страви. Спинилася вона тільки тоді, коли вже всі полиці в хижі та стіл і лави в хаті були повні паланиць, коржів, буханців, млинців, пирогів, ковбас та печеної птичини; ще й риби вона не забула, тієї, що Івась напередодні натягав вудкою.

Рогоза тимчасом обдивився й підмазав воза й помостив на нього сіна, скільки треба було, щоб добре сидіти; про те ж, чим годувати в дорозі худобу, тоді не треба було турбуватись, бо паша була скрізь по безкрайому степу, де не стань возом.

На третій день ранком Демко налігав волів, а Галя завітчала їм роги червоними стрічками, щоб усі, хто зустрінеться в дорозі, знали, що по шлюб дівчина їде. Скінчивши з тим, почала вона виносити з хати все пе-

чене й варене. Було його й у полумисках і по глечиках, а чимало й так позагорнутого в рушники. Все те Галя складала на віз і уможувала в сіно.

Коли віз був упорядкований, старий запорожець по-бликав сина й почав наказувати, як доглядати без нього господарства. Далі, по звичаю, всі ввійшли в хату й на хвилину посідали, „щоб на подорожніх усе добре сідало“, і парешті вийшли до возу. Тут старий Балан скинув шапку й, перехрестившись на схід сонця, сів на переді возу, а Галя з Демком ледве вместились поміж харчами побіля люшень.

— Гей, круторогі! — сказав старий, любуючись на свої добрі ситі воли, і віз покотився з двору, пірнувши через кілька хвилин у траві по самі вершки люшень.

У степу не було ні шляху, ні стежки, ні навіть людського сліду, й од волів визирали з трави тільки великі гострі роги, уквітчані Галініми стрічками. Проте старому сітовику й не треба було шляху: він бачив по степових кряжах могили й по тих могилах розпізнавав, куди треба простувати, щоб не потрапити ні в яр, ні в скелювату балку, ні в сторчовий байрак.

— Нащо, тату, нам їхати аж за Дніпро у Самарь? — спитав Демко, коли віз заїхав уже від зімовника за гору. — Адже по сей бік Дніпра є церква в Нових Кайдаках?

— Не знаю я, сину, — відповів старий козак, — яка та церква в Нових Кайдаках і який там пап-отець. Може чужинець який-небудь, або такий, що й бороди ще не одростив; Миколаївська ж пустинь, що за Самар'ю, то святе місце. Ще за тих часів, коли тут погана татарва, як сарана шугала, ченці там спасалися й монастир будували... А ченці ті всі були з нашого товариства — запорожці. Ще й зараз за ігумена там мій курінний отаман, а скарбником товариш мій, кошовий отаман війська запорожського, Пилип Хведорів. До того ж мені давно хотілося побачитися з побратимом Глобою, що сидить зімовником над Дніпром проти Монастирського острову... Так от заразом і до нього заїдемо. Він нас і на той бік Дніпра перевезе.

Сонце, посуваючись по блакитному небі, ставало над степом усе вище та вище, проміння його припікало все більше, так що й вітерець, пробігаючи над зогрітою сонцем травою, не давав бажаного холодку, а тільки наганяв на подорожніх пахощі розпареної сонцем соковитої, степової трави й квіток.

Старий Балан скоро похилився на купу сіна біля полудрабку й почав куняти, молодята ж жартували собі, голубилися та слухали жайворонка, що, мріючи десь високо в повітрі, виспівував над тихим степом про щастя кохання.

Унівдень подорожні випрягли волів і пустили їх пастися, самі ж пообідали й відпочили. Згодом, коли сонце трохи повернуло на захід, вони поїхали знову, прямуючи на північ.

Два дні віз з подорожніми, поринаючи в густій траві й коливаючись, мов корабель, все далі посувався по безкрайому степу. Тільки німі свідки: сонце, місяць та зорі бачили наших подорожніх, та ще журавлі, дрохви, стрепети та інші степові птахи, пролітаючи великими зграями над їхніми головами, подавали подорожнім свій голос.

Над вечір другого дня віз докотився до річки Мокрої Сури, і Балан, переїхавши її бродом, отаборився тут на ніч. Демко поставив таганок, паламав біля річки сухого очерету й розпалив багаття; Галя ж узялася варити куліш і наварила такого смачного, що старий козак, ївши, все вихвалював його, а Демко навіть з острахом поглядав, чи не чорніє вже в казанку дно.

На землю тим часом насувалася тепла літня ніч. На блакитному небі одна по одній займалися зірки, і що темніше ставало небо, то ясніші ставали зорі, й нарешті почали вони відбиватися своїм промінням у темній воді річки. Тихо повівав понад Сурою вітерець, гойдаючи берегами гнучкі очерети й осоку, а ті, покиваючи своїми пишними китицями, про щось перемовлялися таємним шепотінням, нагаляючи на всіх дрімоту.

Під чарами літньої ночі й темряви наші подорожні безпечно поспули: батько на возі, а молодята під возом на простеленому рядні.

Тільки не дуже довго довелося їм спати: чутке вухо старого запорожця ще й досі вмiло чути крізь сон, і біля півночі він почув тупотіння копей. Те тупотіння щодалі вчувалося ближче, й нарешті Балан, піднівши голову, розглядів, що до броду під'їзять двоє озброєних вершників. То були драгуни з війська генерала Текелія, що досі стояло біля зруйнованої запорожської Січі. Ті драгуни бігли кудись на північ і випадково потрапили на наших подорожніх.

Перебрівши річку, драгуни нагледіли воза.

— Глянь! — скрикнув один з них до товариша по московському: он як нам доля всіхнулася: хохол їде возом!... Тут тобі заєвнені й паляниці, і ковбаси, й пироги та ще, гляди, коли немає й оковитої!

— Го, го! — радіючи скрикнув другий. Так тепер годі шкодити, що ми не вечеряли!

Вершники підвернули до воза.

— А що вам, добрі люди? — спитав Балан, вставши.

Прокинулися від розмови й Галя з Демком і, стурбовані, повскакували.

Драгуни тимчасом позлазили з коней і доступилися до возу.

— Тягни лиш сюди, старий... — сказав один з них, засунувши руку в сіно. — Тягни все, що люди жують зубами... Та витягай заразом і горілку!

— Що ж ви за люди? — спитав старий козак.

— Ми царські люди, а через те ти давай нам все, не криючись, як самому цареві!

— Як що ви, добрі люди, голодні, — сказав Балан, — так ми вас нагодуємо. Сідайте на рядню, а дочка подасть вам поїсти...

— Та ми й самі знайдемо, чого нам треба! — одповіли драгуни й полізли нишпорити попід сіном, витягаючи все, що наховала там Галя.

Козаки обурилися. Проте вони були без зброї, бо у Рогози було одібрано зброю ще тоді, як він виходив з Січі, Балан же не брав своєї шаблі, побоюючись, щоб у Самарі не одібрали її москалі.

— Хто ж так робить! — скрикнув старий козак.

— Се ж грабунок! Колиб при мені була шабля, я б повчив вас, як поводитись з козаками!

— Мовчи, поки цілий, мазело! — почали гримати драгуни та, повитягавши з возу всі харчі, загорнули їх у рядно, щоб покласти на коня.

— Та що ж се ви, харцизи? — скрикнув Рогоза. — Ото такі ви царські люде? Грабуєте подорожніх людей серед шляху гірше за татар!

Він хотів одібрати харчі з рядном назад та драгуни вихопили шаблі з пихов і погрожували всіх порубати. Побоюючись, щоб не сталося лиха, Дмитро з Галею одтягли молодого козака назад.

— Нехай беруть! — сказав старий козак. — Нехай їдять на свою загибель. Я скажу їм у слід таке слово, що та їжа їм каменем у череві стане й отрутою по жилах піде. Нащо вже татари, тай ті ніколи не лишали чоловіка в дорозі без харчів: візьмуть, було, скільки їм треба, щоб наїстись, а останнє лишать подорожньому; отей ж москалі, пеначе й не люде!... Ну, дарма!... Побачимо, хто скоріше помре: чи ми без хліба, чи вони після хліба!

Слова старого козака засмутили драгунів. Вони чули про те, що старі запорожці всі характерники й що, як хто з них схоче помститись, так візьме тай оберне людину в свиню або у вовкулака. Вони почали нишком між собою радитись, а далі розв'язали рядно, кажучи:

— Ну, нехай буде по вашому: поділимо все надвоє: половина вам, половина нам. Усього ж бо вам і за тиждень не поїсти!

Так на тому й скінчилася та пригода. Світом наші подорожні поїхали далі, вибиваючись на високу гору. Демко й Галя були веселі й сміялися з того, як налякалися драгуни батькових погроз; Балан же був невеселий — вчинок драгунів нагадав йому, що по запорожських землях почали вже панувати чужі люде й повелися нові звичаї, колишнім же власникам сих земель тепер немає вже й захисту.

Дві години віз витягався на гору й нарешті виїхав на шпиль до двох високих могил, що звалися Близню-

ками. Тут на півночі заблищав срібно-блакитною смугою Дніпро, закликаючи подорожніх зійти на могилу й полюбувати на краєвид. Вони так і зробили й, пустивши волів пастися, самі пішли на одну з могил.

З пшпилью могили був чарівний краєвид. Ліворуч аза високої гори виглядав укритий лісом Манастирський острів, а повз нього широкою, срібною пеленою вибігав рухливий Дніпро й, добігши до плескуватих кучугур Огріні, круто повертав на південь, ховаючись одним краєм під ту саму гору, що на ній стояли подорожні. Далі він знову виникав зпід гори ввесь, простуючи вже на захід, і біля високого рогу гори падав на гострі скелі Кодацького порогу, розбиваючись білою піною. На півночі за Дніпром розлягалися великі зелені ліси, а поміж тими лісами подекуди виблискувала своїми білими водами річка Самарь.

Старий Балап не один раз уже на своєму віку бував на сих могилах; був раз тут під час походу й Рогоза. Галя ж не була тут ніколи й стояла тепер, мов зачарована, слухаючи те, що розповідав їй батько про сі дивні місця.

— Через що ж, тату, — спитала вона згодом, — той зелений острів зветься Манастирським, коли монастир, ви казали, стоїть аж за Самар'ю?

— Через те, дитино моя, що сі місця жили ще за довго до наших часів. Люде помірають, а земля все живе. На тому острові була, бач, церква, ще скоро після народження Христа. Вже яка там вона була, хто його знає: може, просто в землянці, а, може, що й у печері поміж скелями, а тільки наші діди гомоніли, що чули од своїх багьків, ніби святий апостол Андрій, як їхав Дніпром до Київa хрестити людей, так перебував деякий час на Манастирському острові й хрест на ньому великий поставив. Після нього на острові й з'явився монастир і ченці. І не малий час вони тут пробували — аж поки набігла сюди бусурманська погань... Тоді ченці, рятуючись од нехристів, перейшли в ліс за Самарь тай збудували там новий монастир.

— А ці могили чому Близнюками звуться?

— А це теж не за наших часів так їх прозвали. Тут у дуже давні часи, ще як не тільки що запорожців тут не було, а й татарва ще й не приходила, так царюван у Кодаці якийсь царь, а в царя була улюблена жінка. От одна чарівниця й позаздрила тій жінці та й набрехала цареві, неначе його дружина та йому невірна, а на доказ, бач, пророкувала, ніби жінка царя завагітніє тай породить близнюків... А коли воно справді так і сталося, так царь той жінку екарав на смерть, а двох близнюків звелів на оцій горі живцем закопати тай паспирати над їх домовинами оці височенні могили. От через те й могили люде Близнюками звуть.

Кільки хвилин старий козак мовчки переводив свої очі з одного краю обрію до другого, далі ж знову звернувся до Галі.

— Тут, серце, всяка могила на степу, всякий острівець на Дніпрі й навіть всяка скеля на березі говорить про минуле. От, наприклад, бачиш з західного боку Дніпра високий острів біля Огріні — Кінським він зветься — так на ньому наш кошовий Сірко вигубив цілу татарську орду, а кілька десятків тисяч невольників, що орда гнала з України, визволив на волю... А ото з правого боку на крутому, високому розі — Кодак: так там то вже крові нашої козацької пролилося!... І до Хмельнищини було й після Хмельнищини... Там і зараз запорожська паланка стоїть...

— Кажіть, тату, краще: була паланка! — похмуро сказав Рогоза.

Цей натяк на скасування запорожської Січі з усіма її паланками дуже зворушив старого січовика.

— Боже мій, Боже мій! — сказав він, ковтаючи сльози. — Що ж тепер з тобою буде, мій вільний, укоханий краю? Чи на те ж наші батьки обороняли тебе від бусурманів, не шкодіючи свого життя, щоб дістався ти чужим людям на поталу?

Через хвилину, сумно похиливши голову, старий запорожець сходив з могили до свого возу, щоб їхати далі, а слідом за ним ішли й Галя з Демком.

III.

В обідню пору подорожні почали з'їздити з великої гори до Дніпра. Оббігаючи ту гору, велика річка розлягалася перед очима мандрівників широким та блискучим, мов загартована криця, півколом. У ліву руку понад Дніпром простяглася широка зелена долина, перерізана вузьенькою вихиластою річкою, понад котрою жовтіли стріхи запорожських зімовників.

Та річечка звалась Половицею, як і ті кільканадцять хаток, що тулилися до неї. По долині вільно ходили гурти товару й косяки коней, а в далечині понад Дніпром визначалися озера й очерети.

Балан не звертав до Половиці, а прямував горою аж до рогу, що виплясав скелями проти Манастирського острову, бо саме на тім розі над скелями й сидів зімовником його приятель Глоба.

Запорожець Глоба був курінним товаришем Дмитра Балана. Як і Балан, він козакував за часів гетьмана Мазепи й кошового отамана Гордієнка; коли ж запорожці мусіли перейти кошем до Алешок, Глоба не схотів жити на бусурманській землі та, повернувшись до порогів, наглядів собі захистний куточок над скелями Дніпра проти Манастирського острову й збудував там собі спершу курінь, а далі й хату.

Дуже припало Глобі до серця це місце, і почав він порядкувати тут сад і пасіку, а далі збудував під скелями, на Дніпровій протоці, млин і молот сусідам бо-рошно.

Працюючи у своєму куточку, Глоба нікуди не їздив, жіноцтва не бачив і через те, мабуть, і не оженився замолоду; коли ж почали люди осідати хатами понад Половицею й з'явилися тут і дівчата й удовиці, Глоба був уже старий, женитись не схотів і довіку лишився бурлакою. Тільки років за десять до зруйнування Січч стало старому сумно самому жити в хаті й він прийняв до себе жонатого січового товариша Каплана й передав усе хатнє господарство до рук його жінки.

Коли наші подорожні наблизилися до зімовника Глоби, старі товариші Дмитра саме лагодилися обідати й

дуже зраділи гостям. Каплуниха заметушилася по хаті і за мить на столі почали з'являтися всякі заїдки, а далі запарував і смачний борщ; Глоба ж тим часом витяг з комори цілий десяток сулій та сулійок з вишнівками, тернівками, дулівками й иншими наливками, що він настоював з ягід та овочів власного саду.

За чаркою горілки старі приятелі розбалакалися, пригадуючи своє козакування, пригоди, бойовища й молодецьку гульню. Розмова протяглася довго, і хоч почалася весело та скінчилася журливо, бо козаки пригадали події останніх часів — пригадали, що немає вже їхньої неньки Січч запорожської.

— Все минулося!... — сказав наприкінці обіду Глоба. — Минулося й не вернеться ніколи, як і наші молоді літа. У тебе, Дмитре, он хоч дочка бєть... Благословить Бог, так і онуки будуть... все ж хтось помяне; я ж, як був сїромахою, то так сїромахою мене й поховать, і не буде кому про мене згадати! Ну, та що про се говорити... Ходімо ліпше я покажу тобі мій садок.

Усі, вставши зза столу, пішли з хати й зразу опинилися в саду. Деревами була обсаджена велика обшир Дніпрового берегу, що високо піднімався над річкою. У всякому кутку саду були окремі дерева: цілі площі були під вишнями, яблунями, дулями й сливами; понад стежками ж росли шовковиці, кислиці, каштани, клен, ясен та силениа сила бузку.

Балан, оглядаючи сад, дивувався з того, що всяка рослина в саду була так вихована, як дитина, і не хотів йпяти віри, щоб усе те зробила одна людина власноручно; Глоба ж, любуючись наслідками своєї праці й радіючи на здивування свого приятеля, весело й гордовито говорив:

— Ось де мої укохані діти! Ось де мої нащадки на цьому світі! Як що вони мають душу, то згадають мене після смерті.

Далі Глоба показав Баланові все своє господарство й повів у берег Дніпра, де, притулившись до скелі, шумів колесами млин і стояли, привязані до коріння осокопів, великі й малі човни.

— Забагатів я! — сказав Глоба Баланові, коли всі верталися вже до хати — Бач: у мене млин, всяка худоба нелічена, зімовник на дві половини... Ще й другий зімовник і другий сад вєть у долині біля річки Половиці... А нащо мені все оте? Мені вже час про спасення душі подбати. Віддам, мабуть, усе добро на Самарський Миколаївський монастирь тай сам піду туди віку доживати.

Увесь вечір приятелі згадували про своє минуле життя та гадали про майбутню долю Запорожжя, і тільки пізно після вечері полягали спати.

Ранком другого дня Глоба наклав приятелю на віз харчів і, взявши з млина двох наймитів, облагодив великого дуба, щоб ним перевезти гостей разом з їхнім возом і волами на той бік Дніпра.

Ще не встало сонце, як наші подорожні були в дубі й, протягнувши його деякий час понад берегом, щоб легше було обминути передні скелі Монастирського острова, рушили впоперек широкої річки. Демко разом з наймитами громадив веслами, а на стерні, провозжаючи товариша, сидів сам Глоба.

Прудкі хвилі річки враз підхопили дуба й понесли вниз, неначе памагаючись кинути його на скелі острова. Та тільки їм не пощастило: дуже рука кремязного запорожця міцно держала стерно, направляючи дуба вище тих скель, на другий бік великої річки.

За півгодини дуб був біля берегу. Наймити допомагали Демкові викотити з нього поза; запрягти ж було недовго, і через кілька хвилин подорожні, попрощавшись з Глобою, поїхали далі, прямуючи поміж плескуватими кучугурами та шелюгами верболозів до Самарського шляху.

Тільки ввечері, коли вже сідало сонце, наші подорожні вїхали в стародавнє запорожське місто Самарь. Тут у Балана чимало було побратимів і приятелів, та тільки старий запорожець, побачивши, що по всіх дворах та вулицях міста сновигали драгуни, улани й інші москалі, не схотів ставати у Самарі на ніч.

— Цур їм, тим москалям! — говорив він. — Од них і поли вірж та тікай, бо без лиха не минеться!

Найбільше він боявся за Галю, — і справді: поки вони переїхали місто, москалі дуже зачіпали її, вигукуючи всякі соромницькі прислів'я та пісні так, що бідна дівчина нарешті почала плакати й з очами загорнулася хусткою.

Проминувши серед міста нову велику церкву на дев'ять високих бань, віз незабаром спустився до річки Самарі, до того місця, де коштом війська запорожського перебував порон, злагоджений з двох дубів.

Чубаті запорожці — дубовики вже пошабали на ніч і сиділи у березі біля таганку, дожидajući, поки вкиплять галушки, та смакуючи пах олії, що її кухарь чимало всипав у таганок.

Подорожнім довелося б тут і почувати, коли б Глоба не поклав на віз своєму побратимові баклажка з горілкою. Добрий могорич і щире слово Балана піддобрили дубовиків і вони перевезли подорожніх на другий бік річки.

За річкою віз потягся лісом, поринаючи колесами в піску й підкидаючись на коріннях віковічних дубів. Темрява ночи хутко оповила землю, а за рясними віттями дубів до землі не доходив навіть промінь зірок. Проте старий козак ніколи не забував стежки, по котрій проїхав хоч один раз за життя; й тепер, не вважаючи на темряву, він за півгодини потрапив до воріт монастиря.

Тут біля хреста Божого дому Балан почував себе в безпеці від москалів і, не наважуючись турбувати ченців уночі, не дозволив Демкові стукати в ворота, а роставувався на ніч під парканом монастиря.

Другого дня ранком за браму вийшов молодий чернець і впустив подорожніх у двір. Балан зразу ж пішов до отця ігумена перебалакати про свою справу, але виявилось, що вінчати в той день не годилося, й ігумен наказав діждати завтрішнього.

Весь ранок Рогоза ходив з Галею по монастирському садочку й поза огорожою в лісі. Ніхто не бентежив тут

лісового штабта, і воно шебетало, стрекотіло й виспівувало по кучерявих дубах так, що, здавалося, все повітря повне тих згуків; людського ж голосу тут нігде не чуť було і, здавалося, що за паркан монастиря не доходять ніякі вісти з світа. Здавалося, що тут дбають тільки про Бога, а до иншого всім було байдуже; проте справді воно було не так: Самарський монастир був частиною запорожської душі, і з його тихих келій з смутком у серці прислухалися до того, що діялося на Запорозжі.

Навідався Рогоза й до шпиталю, де лежали покалічені під час останньої війни запорожці. Там теж була неспорушна тиша й спокій. Тільки чепці ходили поміж ліжками калік, перевязуючи їхні рани. І подобалося Демкові це святе місце так, що тепер він зрозумів через що тесть повів його по шлюб сюди, а не до иншого міста.

Смутний ходив по шпиталю Балан.

— За що ж і за кого пролили ви свою кров? — встало в його серці питання, коли він дивився на покалічених січовиків.

І гірка сльозица полилася з ока старого запорожця.

Після обіду молодий послушник покликав Балана й Рогозу до келії скарбника, колишнього кошового запорожської Січі, Пилипа Хведорова. Старий чернець Пилип ще не дуже давно був одним з видатніших діячів і лицарів Нової Січі запорожської. Козакувати він почав ще з юнацьких літ і за часів кошового Костя Гордієнка брав участь разом із побратимом Баланом в обороні Старої Січі. Врятувався він тоді тільки через свій незвичайний хист та силу. Побачивши, що отаман і майже все товариство полягло по окопах побите й покалічене, а вороги затопили Січ своїм військом, Пилип кинувсь у Дніпро й переплив його впоперек. Після того він з'явився в Аleshківській запорожській Січі, уславився походами звідтіля на Поляків, що мордували правобережну Україну, далі ж допомагав Малашевичу під час переходу запорожців з Аleshківської Січі на їхні стародавні землі та упорядкував Нову Січ

на Підпільній. У Новій Січі він уславився походами на татарські городи та турецькі землі й нарешті в 1764 році був обраний за кошового отамана.

Кошовим отаманом Пилип був невеликий час, бо, побачивши, яку велику силу набула в Січі зможня козацька старшина й що вона сама схиляється до знищення стародавніх запорожських звичаїв і рівноправного товариства, він через рік сам зрікся кошеводства й пішов спасатись у Миколаївську пустинь.

Рогоза не був на Січі за часів кошеводства Пилипа й зовсім його не знав; Балап же, побачивши в невеликій келії сивобородого старця, не пізнав би в ньому свого давнього побратима, коли б очі старця не світили зпід довгих сивих брів тим вогнем, що грав ще замолоду.

Старий Дмитро, побожно схрестивши руки, попросив у свого колишнього побратима благословення, а слідом по ньому підійшов під благословення й молодий козак.

— Сідайте, друзі мої й товариші... — промовив чернець, показуючи на лану — й оповідайте мені, як сталося те, що розкривало наші душі.

— От свідок усьому, що було... — одповів Балап, показавши на Рогозу. — Нехай він сам тобі розкаже.

Молодий козак розказав про всі події, що сталися під час скасування запорожської Січі, не проминувши й того, як зпід престолу церкви святої Покрови полковники московського війська забрали шухляду з царськими грамотами та універсалами польських королів про непорушність запорожських вольностей і як після того донські козаки пообдирали з образів коштовні ризи та на шматки порубали срібні царські врата.

Слухаючи оповідання Демка, старий чернець заплакав, мов дитина, а проте коли Рогоза, побоюючись його ще більше хвилювати, спинився, він наказав говорити далі:

— Нехай почую все! Може скоріше моє серце розірветься в грудях і не дасть мені пережити смерті леньки Січі. Знаю я, що гріх це мій великий... що я повинен думати тільки про прийдешнє царство, але де ж узяти сил, щоб забути ту тяжку кривду, що нам заподіяли?

Коли Рогоза скінчив оповідання на тому, що більшість козаків помандрувала на Дунай, чернець, сумуючи, похитав головою:

— Не матимуть вони там долі, бо за турецьку землю доведеться нашим бити на хрещених і це буде нестерпучою мукою всьому товариству. Гріх думати те, що я думаю, прости мене, Господи, а ліпше було б вам тут битись за матір Січ до загину. Не так вчинили ми, коли впало лихо на Стару Січ. Синтай он свого тестя. Ми билися до останнього й не осоромили козацької слави, а через те, хоч померла та Стара Січ, так народилася Нова. Правда, що на все воля Господня. Я буду молитись за тих, що помандрували, шукаючи нової долі, бо доля їхня в руках Господніх.

Проте думки старого ченця не до Бога слалися: він почав згадувати молоді літа та морські походи на бу-сурманів і переказував усе, що знав про славні часи кошовства Івана Сірка. Очі колишнього кошового заграли вогнем молодого завяття, а постать його випалася й виросла так, що й чорний клобук на його голові й ряса здавалися зовсім не на своєму місці.

Несподівано в ту хвилину вдарив дзвін до вечерні. Слова замімили на устах ченця, очі погасли, вся постать його стулилась і зігнулась, і колишній кошовий, ставши в куток до образів, почав бити поклони. Побачивши те, Балан та Рогоза, щоб не перешкаджати Божому чоловікові й не спокушати його, вийшли поти-хеньку в келії й зачинили за собою двері.

Одстоявши ранком другого дня в церкві службу, Демко Рогоза й Галя Баланівна стали на рушнику та взяли шлюб. Вінчав Рогозу, як і завжди вінчав запорожців, сам ігумен і поблагословив їх на нове життя власною рукою.

Після вінця Балан повів молодих вклонитися Пилипові й разом попрощатися з ним. Під час прощання старий Балан, турбуючись про майбутнє життя після зруйнування Січі запорожської, заплакав.

— Не сумуй, товаришу! — неначе спокійно сказав колишній кошовий. — На все бо є воля Божа, і без

його святої волі не було б зруйновано Січи запорозької. Треба скорятися волі Господній і від нього сподіватися милосердя.

За ту ніч, що минула після першої розмови з козаками, запорожець — чернець багато передумав та перестраждав і нарешті в його душі смиренний чернець, мабуть, переміг сина вільної волі, запорозького кошового, бо здавалося, що його навчання виходило з щирого серця.

IV.

Через кілька день, щасливі та веселі, молоді поверталися разом з батьком до Базавлуку. Ще піз з уквітчаними волами був далеко од оселі, а вже назустріч подорожнім вибігли Іван з Івгою, а далі повиходили й старі сусіди. Всі, радіючи, привітали молодих і предрікали їм щасливу долю.

Недовго посиділи всі в хаті, а далі старий Балап пішов до пасіки оглядати свої бджоли, а Галя, взявши Демка за руку, потягла його у садочок. Той садочок був їй любіший за все на світі, бо біля нього вона народилася на світ, по його стежках бігала своїми маленькими дитячими ноженятами, працювала в ньому біля квіток та рослин і у вільний час спочивала в холодку його кучерявих вишень та яблунь. Усякий кущик, усяке дерево й навіть квітка в садочку були їй знайомі, як рідні діти й брати. Вона хутко бігла тепер стежкою саду, від куща до куща, від дерева до дерева, оглядаючи їх і маючи за собою того, хто був їй тепер найдорожчий на світі — свого чорповуєого красуня Демка. Крізь віття кучерявих вишень та яблунь її привітало своїм промінням ясне сонце, а споміж зеленого листу до неї озивалося співоче птаство та поглядали на неї своїми румяними боками рясні яблука.

Так перебігаючи з одної стежки саду на другу, молоді вибігли під верби на берег лиману, й на них глянула безкрая, блакитна просторінь осяяного сонцем величнього лиману.

— Любий мій, — скрикнула Галя, — чи в на світі що чарівніше за нашу оселю?

— Тільки ти, моє сердечентко, чарівніша! Чарівніша й за ваш садок і за сей лиман безкрай і навіть за світ сонця! — одповів козак, пригортаючи до серця свою красуню-дружину.

З того дня почалося щасливе шлюбне життя молодих. Галя ще з дівочтва була дуже пильна до свого господарства, тепер же, після одружіння, ще дужче взялася до нього. Демко охоче допомагав їй у праці коло городу й баштану, і хоч був непризвичасний до того, а проте скоро почав привчатись до господарювання.

Коли зайшла осінь і господарські роботи скінчилися, Демко разом з Іваном мало не що-ранку виносили на човен сіті, кошелі, рагелі й инше рибальське знаряддя й виїздили човном у лиман, а лиманом доїздили до плавань і верталися тільки ввечері, привозючи добру здобич. За невеликий час вони наловили стільки риби, що її не було куди дівати. Галя роздавала її сусідам, годувала наймитів і насолила вже дві великих діжки на зіму, а козаки все везли тай везли рибу... Та яка все була риба! Блискучі, як золото, коропи, срібні, ситі секрети (судаки), зубасті шуки та чорні довгоносі осятри. А що вже було раків! Так їх Галя здебільшого викидала назад у лиман, лишаючи тільки таких, що були більші за долоню доброго козака та ситіші за годоване порося.

За довгу зіму козаки все таки занудьгувалися. Рибачити обридло, та під кригою рибальство було й нецікаве. Демко взявся було до тих книжок, що купив у Самарському монастирі, та тільки всі вони були про життя святих і не цікавили молодих козаків. Думки обох запорожців полинули до Січі, на Дунай; та й на свою рідну Січ, що покинули вони на Підпільній їм дуже захотілося глянути, бо й Демко й Іван ніяк не могли собі уявити ні того, що було тепер на Підпільній, де півроку до того шуміло й гуляло товариство, ні того, що було на невідомому, таємному Дунаї. Як на лихо, ні з Підпільної, ні з Дунаю не доходили до Базавлуку

ніякі звістки через те, що зімовник Балана стояв остронь од шляхів і ніхто до нього не завітав.

Наприкінці зими Рогоза не втернів і сказав Галі, що хоче поїхати верхи подивитись, що робиться на Піднільній, у Січі, але Галя просто вп'ялася в нього:

— Не їзди, голубчику! Ти ж говорив, що як випускали вас з Січі, так наказували, щоб і не повертатись до неї. Як же ж ти поїдеш туди?... Тебе заарештують і заберуть у москалі.

Жаліючи Галю, бо вона вже мала по весні стати матір'ю, Демко не хотів турбувати її й рішив почекати ще деякий час.

Нарешті зима минула. Степи вкрилися зеленим килимом. Садки й плавні почали вбиратися у лист. Понад степом защебетали жайворонки, а в садках почали удудукати чубаті одуди, забуркотіли горлиці... нарешті закувала й зозуля, а тут у Галі знайшлася й дитинка — маленький син Миколка.

Нема чого й говорити, що всі тому Миколці дуже зраділи. Демкові вже годі нудьгувати — почав допомагати Галі сповивати сина, та й дід Дмитро кілька разів на день підходив тихенько до колиски глянути на немовлятко.

Скоро почали міркувати про те, де малого охрестити, і зважили за краще зробити це в найближчій церкві: у Старому Кодаку.

Як тільки Галя одужала, Рогоза запряг воза й удвох з Галею повезли дитину до попа.

Наблизившись до Кодаку, Рогоза побачив, що навкруг старої фортеці будувалося чимало хат, а ліворуч од Кодаку, ближче до Половиці, будувалося нова, велика слобода. Роздивляючись на всі новини та роспитуючи вулицею у людей, де живе пан-отець, Рогоза наглядів свого говариша з Платирівського куріня Гната. Він ледве пізнав Гната, бо той був вбраний не по запорожському, і навіть штани на ньому були сині, а не червоні.

— Гнате! — цагукав Рогоза.

Той наблизився й, пізнавши товариша, почоломкався з ним.

— Ти що тут робиш у Кодаці? — спитав Демко.
— Чи не оселився тут?

— А вже ж оселився. У лоцмани, бач, приписався. Нас усіх, запорожців, хто приписався в лоцмани, лишили вільними й ґрунту нам дали. Ми будемо повз пороги проводити берлини, байдаки й плотн.

— А хто не приписався?

— Хто не приписався в лоцмани, тих усіх повернуть у кріпаків.

У Галі з тих речей похололо на серці, Рогозі ж вони здавалися неймовірними. Може, справді воно й стане так з бурлаками, але він, Рогоза, сидить біля ґрунту й має з тестем власний зімовник і все господарство.

— А що ж то в долині за нова слобода будується?

— То все наші запорожці осідають. Все лоцмани... Через те й село Лоцманською Кам'янкою прозвали.

— Ну, а про товариство, що пішло на Дунай, які в чутки?

Гнат зразу злякано озирнувся.

— Не згадуй про Дунай уголос, бо як москалі почують, а їх тут до біса вештається, то буде й тобі й мені лихо.

Він нахилився ближче до Рогози й почав говорити, поспішаючись:

— Живуть наші вільно у Турків по всьому Буджаку. І лимани султан всі їм подарував. Приходили звідтіля місяців зо два братчики Голка та Книш, щоб товариство підмовляти переходити за Буг до Турків. Дехто, було, вже й піднявся йти, аж тут москалі Голку й Книша схопили тай забили в кайдани... Он що. Тепер ми, братіку, так тут живемо, як ті миші: вийдеш з хати, озираєшся на всі боки; а в хаті й слова про запорожську волю не промов, бо по всіх хатах москалі стоять. Прощай, товаришу, та бережися тут, щоб у якусь халепу не вскочив.

Тільки що Рогоза, попрощавшись з товаришем, рушив вулицею далі, як до воза наблизивсь якийсь московський унтер з двома москалями.

— Що за людина? — гукнув він до Рогози, спинивши воза.

Рогоза розказав, по якій справі приїхав.

— А що ж це за вбрання на тобі? — показав унтер на кремезний жупан козака.

— Запорожське...

— Щоб зараз мені не було! — почав гримати на Демка унтер, вип'явши на нього свої великі баньки. — Немає запорожців, неповинно бути й їхнього вбрання! Зараз скинь та сховай у возі, бо вже як я сам стягну з тебе, то вже більше не одягнеш!

Рогоза мусив скоритись, і, сховавши жупана під себе, мерщій погнав волів до хати пан-отця.

— Цур їм і пек, сим москалям, — говорив він до Галі стиха. — Колиб скоріше вихопитися звідсіля з душею.

Охрестивши дитину, налякані москалями Демко й Галя, не погодувавши навіть волів, зараз же рушили з Кодаку й тоді тільки трохи заспокоїлися, коли знову в'їхали в степ.

Звістки, що їх привезли Демко й Галя з Кодаку, дуже засмутили старого Балапа.

— Недобрі звістки, діти... — сказав він. — Починається тут нове господарювання. Недурно мені серце не добре віщувало.

— Треба, тату, поїхати нам до Січи, — сказав Демко. — Треба подивитись, що там робиться. Може, москалі вже давно пішли звідтіля геть... Не довіку ж їм там стояти. Може, там знову товариство збирається. Адже чимало тоді таких було, що поховалися по плавнях, щоб перечекати, поки москалі підуть у свою землю.

До річч Демка пристав і Іван, кажучи, що сором сидіти недалеко Січи й не знати, що там діється. Старого козака й самого давно мапило до Січи — глянути на неї хоч одним оком хотілося, і він охоче згодився на вимоги сина й зятя.

Порадившись, козаки рішили їхати до Січи не кінями, а човном, через лиман та Підпільною, бо з плавні можливо було наблизитись до Січи зовсім непомітно, і так само непомітно можливо було б і переховатися в очеретах плавні, колиб трапилася яка-небудь пригода від москалів.

Галя тепер не сперечалася, бо Демко їхав разом з батьком, і це заспокоювало її. Вона охоче почала збирати подорожнім усяких харчів, а через кілька днів ранком троє козаків сіли в великий човен і виїхали в лиман.

Лиман „Великі Води“ не дурно так звався у запорожців; уперек його ледве сягало око, а вподовж лиману берегів зовсім не видно було. Дрібненькою комашкою здавався на тому просторі запорожський човен, і здавалося просто неймовірним, щоб він колись пересунувся на другий бік лиману. Проте Демко жваво налягав на весла, і легенький човен хутко посувався по прозорій воді лиману, немов по сковзалці, лишаячи позад себе водокрутні од силесків весел.

Смужка зеленої плавні на тім боці лиману щохвилини ближчала, дерева підіймалися з води все вище, і до снідання козаки прибули вже до другого берегу та трохи відпочивши, в'їхали в річку Підпільню. Тут на гребки сів Іван, Демко ж почав снідати.

За гиллястих верб та яворів, що росли берегами, вже вийшло червоне сонце, розмальовуючи Підпільню дивовижними колірами. Плавня вже давно прокинута й легкокриле птаство завело свої веселі пісні... Проте козаки не дуже до тих пісень прислухалися, не дуже й до краси плавні придивлялися, бо все те було їм давно відоме. Очі їхні з напруженням придивлялися в той бік, де була запорожська Січ.

По Підпільній доводилося гребтись проти води, і через те човен посувався повагом, так що Демко та Іван, гребучи по черзі, у човні й пообідали.

Після обіду, коли сонце почало вже схилятися на захід, Іван радісно скрикнув:

— Хрест!

Всі глянули на схід сонця. Там над зеленою пу-
щою плавні саяв під промінням сонця щирим золотом
хрест січової церкви святої Покрови.

Козаки поскидали шапки й почали хреститись.

— Слава Господеві! — еказав старий Балан.

— Церква стоїть нерухомо!

— А коли церква стоїть, — скрикнув Демко, — так
живе в Січі й товариство!

У запалі він почав чим-дуж налягати на весла, і чо-
вен, підстрибуючи з напруги, що далі все хутчіше біг
у той бік, де хрест січової церкви то виникав козакам
на очі разом із банею дзвіниці, то знову ховався за
деревами.

Через півгодини човен повернув з річки в Січковий
Ківш, де колись увесь берег був застановлений козаць-
кими чайками та грецькими й турецькими кораблями,
що привозили до Січі всякий крам. Сумом подихнуло
тепер на козаків із Ковша — він був порожній, і тіль-
ки подекуди з води виглядали чердаки потонілих за-
порожських чайок та журливо стояли біля берега два
рибальських човни.

— Мабуть, не так воно є, козаче, як ти гадаєш! —
журливо похитавши головою, сказав Дмитро. — Колиб
товариство жило в Січі, то Ківш не був би порожній!

Приставши до берега, козаки вискочили з човна й
пішли нагору стежкою, що виходила просто до Січового
майдану й паланки. За часів Нової Січі по цій стежці
було не розминешся з козаками, тепер же вона була
порожня. Старий Балан помітив навіть, що давня стеж-
ка почала заростати шпорихом, і нудьга стиснула йому
серце.

Сперши дух, козаки поспішалися нагору, вибігли на
майдан і спинилися в нестямі . . . Чи тут же була Січ?
Чи не помилилися вони? Де ж рідні куріні? Де славі:
паланка, пушкарня, скарбниця? Січ була порожня, а
замість будинків чорніли ями, немов розриті домовини!

Усі обернулися до церкви, що подала їм таку ра-
дісну націю, і тільки тепер помітили, що вона стояла
пусткою з позабаваними дошками вікнами й дверима,

дзвіниця ж стояла без дзвонів. Навіть цвинтарь по-навколо церкви був зруйнований, і на ньому не було ні капличок, ні хрестів.

Наблизившись до того краю Січи, де колись стояли куріні, козаки одшукали рівчачки од підвалин, купки битої цегли од кабиць та кістки од риби, що запорожці їли в останній день життя Січи.

Перевівши очі на січові стіни, козаки побачили, що вони почали вже обсіпатися й поростати травою, на башті ж, що стояла біля січової брами, видно було кількох робітників, що руйнували її ломами.

Козак пішли до башти, і що більше наближалися до неї, то гупання ломів дужчим боєм било їм у серце.

— Що то ви руйнуєте башту? — ледве вдержуючи обурення, звернувся Балан до робітників.

— На князівський палац каміню треба! — весело одповів один з мурщиків по московському.

Сльози підступили старому запорожцеві під горло, і, не маючи нічого більше сказати, він одійшов од башти набік і схилився до січової стіни.

— Чи се ж не Дмитро Балан? — почувлося йому питання.

Біля нього стояв старий січовик і дивився на нього очима, що нагадали Дмитрові щось дуже давнє, молоде й радісне.

— Невже це ти, Дударю? — спитав він, сам не певний у тому, що на очах у нього стоїть близький товариш його молодих козацьких літ.

— Та я ж, братіку, я! — одповів сивий дід і почав чоломкатися з товаришем.

— Чого ж це ти тут вештаєшся? — спитався він далі Балана.

— Приїхав подивитися на матір Січ... — з сльозами на очах одповів Балан. — Бодай би ліпше не бачити!

— Немає, братіку, запорожської Січи — одповів Дударь, одвертаючись набік, щоб молоді козаки не побачили, як з старих його очей побігли сльози.

— Ідіть сюди! — сказав він згодом до козаків, трохи перемігши себе, і повів козаків на високу, січову стіну.

З верху окопів запорожці побачили, що на північ од Січи будувалися якісь будинки.

— Бачите? — спитав Дударь, показуючи ті будинки своїм цілком. — То будується економія того князя, що йому цариця Катерина подарувала всі ці землі, разом з нашою Січчю. Тут уже й управитель його живе. От на ті то будівлі й беруть камінь з Січових башт... Туди ж на підмурки побрали з цвинтарю й кладовища всі хрести й надгробки... Байдуже їм до того, що то могили славних лицарів і що по надгробках святе писмо повибиване... Вони б'ють надгробки й хрести на каміння й мурують з них будинки. Туди ж і всі каплички з великого січового кладовища пішли.

Слухаючи оповідання товариша, старий Балан переводив очі то на будинки князя, то на цвинтарь, де ще валялося кілька викопаних з землі хрестів, то на захожих, московських людей, немов би дивуючись, як ще ці люди живі і як їх досі не скарав Той, що на небі.

— Забув про нас, Боже! Забув! Одцурався дітей своїх... — тихо промовив сивий запорожець, екшнливши своє засмучене чоло.

— А куріні ж де? — спитав Рогоза.

— Куріні поламані. Деякі начальство поперевозило в Микитино: там складають з них гамазет; а деякі тут попродали. От і я з побратимом Гирлигою купив Васюринський курінь та й будувмо з нього дві хати. Он зараз на Шамбаші...

Дударь показав у той бік, де за часів Січи були крамниці й базарь, а тепер будувалося кілька хат.

— Тут і будувмося... Важко покинути рідне місце... Тут біля Січи й померти хочеться.

— Ну, а пушкарня ж і скарбниця де? Од курінів хоч слід лишився, а од них і сліду не стало...

— Позакидали землею... Генерал тут один був московський, Норою звався, так він тут неначе кріт усю Січ порив... Все, бач, скарбів шукав, а після того знову все землею позакидав. Поховали, брати мої, сі-

чову пушкарню в домовину так само, як поховали її запорожську славу та козацьку волю!

Усі деякий час мовчали. Слова не складалися в устах козаків, бо всі вони змагалися з тяжкими думками, що налягли їм на серця.

— Що ж, папи-брати?... — після довгої мовчанки обізвався Дударь, — сонечко на спочивок лагодиться. Ходіте до моєї землянки. У землянці я поки що живу... Повечеряємо та й переночуєте в мене.

— Пробач, товаришу — одповів Дмитро Балан — не сила мені!

Скоріше, діти, звідсіля! — звернувся він до Демка й Івана. Тут смерть і неволя зазирає мені в очі. Ми почуватимем у вільній плавні під вільним небом!

Старий запорожець попрощався з товаришем і хутко пішов з Січи до човна.

V.

— Агу!... Агу. Миколко!... Агу, синашу мій... Сонечко моє ясененьке! — цебетала Галя, сповиваючи свого малого сина. — А ходімо, ще раз подивимось, чи не їде батько. Де це він так забарився? Га?... Що?... приїде, говориш? Приїде, приїде... А ми його поцілуємо та пожуримо за те, що довго гаявся!

Миколці було тільки три місяці, а проте Галі здавалося, наче він не тільки що все розуміє, а навіть відповідає на її запитання.

Немовлятко випручало рученята й не давалося сповиватись. Пухкі щічки хлопчика почервоніли з напруги, а оченята дивилися весело, немов би посміхаючись з матері, що їй не пощастило сповити йому рученята.

Ставши матір'ю, Галя трохи погладшала, мов би наїлася, як спіла ягода, і стала ще гарніша. Завжди весела, рухлива й чепурна, вона звеселяла навкруги себе все, як сонце звеселяє все живе, на що падав його промінь.

Уже вдруге виходила сьогодні Галя під верби, до ліману, виглядаючи батька й чоловіка, і на сей раз

таки нагледіла в далечині, на блакитному просторі лиману, чорненьку комахку.

— Ага!... Дивись, синашу! — радіючи зверталася Галя до Миколки. — Он-он чорніє човник... То наші ідуть. Там і батько наш любий!

Смутний, з пригніченим серцем вийшов Демко з човна на берег, а проте, як тільки глянув на свою дружину та зазирнув у її веселі, повні кохання очі, то одразу той сум мов вітром з нього змело й розвіяло понад лиманом.

— Ох ти ж, горличко моя люба! — скрикнув він, обнявши свою дружину. — Та яка ж ти красуня стала!

Він узяв від неї сина й, балуючись, підкидав його догори.

— От де мов щастя, — міркував він — люба дружина й син... і ніхто не владен одібрати од мене це щастя, окрім Бога.

— Ач, якого ти мені бравого сина годуєш! — говорив він тим часом Галі, любуючи на пухкі щічки й веселі оченята дитини.

— Мов той бузівок!

— Годі тобі вигадувати! — злякано одповіла Галя. — Не важь так, бо щоб з того слова ще чого лихого дитині не сталося. Який там бузівок, коли зовсім хуленький.

Щаслива пара покинула батька й брата біля човна й пішла до хати. Демко ніс сина, бавлячи його барвінком, Галя ж ішла поруч, обнявши чоловіка за стан.

Через який час, пополуднувавши, вся сім'я сиділа під хатою на присьбі. Галя держала на колінах Миколку; Демко сидів поруч, обнявши її; старий батько, сидючи трохи осторонь, стежив очима за бджолами, що повз хату пролітали з степу до пасіки, Іван же розглядав хрущів, що з гудінням часто билися об стіни хати й падали на присьбу. Літо саме набуло своєї краси й виповняло вечірнє повітря пахощами степу й квіток.

— А дивіться, дітки... — обізвався Дмитро, показуючи чубуком люльки на обрій, де за гори ви-

никали якісь темні обриси, схожі на вози. — Неначе вози їдуть.

Всі пильно почали придивлятися туди, куди показував Балан.

— Справді, пеначе чумаки їдуть! — згодом сказав Рогоза.

— Чого ж тут чумакам іти, — одповів старий запорожець уже стурбовано, — коли ми не на шляху. Адже бачите: вони прямують сюди!

Тим часом чорні обриси простяглися по горі довгою стьошкою, підсунулися ближче й побілышали, а через який час стало вже видно, що то були вози, запряжені кіньми й навантажені всяким збіжжям. Визначилися вже обабіч возів і люде й діти.

— Щось чужостороннє... — сказав старий Балан, — бо кіньми, а не волами їдуть.

Серце старого запорожця передчувало недобре й сповилося нудьгою, бо скільки жнів він на світі, то не бачив тут чужосторонніх людей.

Валка возів і людей прямувала до запорожських зімовників, а попереду всіх їхав верхи в панській одежі якийсь чужинець.

Коли вози вже зовсім зблизилися з хатами, вершник спинив їх, поділив на три валки та, направивши дві до зімовників Лантуха й Лубяного, сам з третьою в'їхав просто в двір до Балана й почав тут порядкувати, неначе в своїй господі, гукаючи до своїх людей по московському:

— Становіть вози в два ряди! Повертайте голоблями до тину! Коней женіть на пашу!

— Гей ти, старий! — гукнув він далі до Балана: — Чого баньки вип'яв? Ходи сюди!

Почувши московську мову й побачивши одежу, що про таку тільки чули од людей, а саме: білі повстяні шапки на головах та онучі й личаки, замість чобіт, на ногах, наші козаки пішли до возів, здивовані й обурені на те, що якийсь підпанок халяює в їх дворі, не спитавшись господарів.

Всі ті московські люде, що зайхали в двір до Балана, були кріпаками того князя, що для нього, як учора бачили козаки, будувався біля Січи палац з надгробків, хрестів та капличок запорожського кладовища; підпанок же, що їхав верхи попереду валки, був князівський прикащик.

Коли князь розглядав у Петербурзі карту подарованих йому земель, він уподобав те місце над лиманом, де стояли запорожські зімовники, хоч їх на тій карті й не було зазначено, і рішив переселити до лиману пятьдесят родин кріпаків з своїх маєтків, що держав у Калузькій губернії. Ця його вигадка й упала тепер на голову запорожських сиднів. *)

— Скільки в тебе печеного хліба? — звернувся прикащик до Балана.

— А що, у вас не вистачило хліба? — спитав той, маючи думку поділитись по щирості. — Здається, хлібів три є!

— Так от що, старий: нехай ота молодиця, що стоїть біля хати — показав він на Галю — за цю ніч напече хліба пудів з десять!

— Що ви? Бог з вами! — здивувався Балан. — Де ж їй управитись на стільки хліба!... А ви завтра рано від нас поїдете? — додав він з неспокоєм у голосі.

Галя, що здалеку прислухалася до розмови батька з прикащиком, теж, сперши дух, чекала відповіді на останнє питання.

— Куди ще їхати? Ми саме туди й потрапили, куди було треба! — одповів прикащик і почав знову гукати до своїх людей:

— Випрягай! Випрягай, не гайся!

— Та чого ж ви сюди приїхали? — перебив його зовсім уже збентежений Дмитро.

— Хати будемо будувати, діду! — весело відповів прикащик, радіючи, мабуть, що добувся до місця. — Село тут буде, та ще й чимале!

---

*) Сидень — господарь, що сидів на запорожській землі зімовником.

У всіх з тієї відповіді похололо на серці. Галю й Демко почали розуміти, що на них впало лихо, старому ж козакові трохи не забило дух, і він ледве прохрипів:

— Як то б ви будували тут хати, коли це наша земля?!

— Та ви ж самі чії? — здивовано спитав прикащик. — Хіба не князівські?

— Ми вільні люди! — з обуренням скрикнули козаки. — Ми — запорожці!

Прикащик глянув на козаків неймовірно й з посміхом. Він зріс у кріпацтві, знав що й батько й дід його були кріпаками, і не міг собі уявити, щоб на світі були якісь вільні люди, окрім панів.

— Дурниці говорите! — сказав прикащик і, злізши з коня, обернувся до Рогози:

— Візьми коня!... Поводи його та постанова до стайні!

Кров ударила Демкові з обурення в голову.

— Вам, добродію, годилося б уклонитися нам, господарям. — сказав він, — та спитатись, чи можна поставити коня до стайні... Тоді, може б, я й сам вам допоміг, а коли ви пахабно мені, немов наймитові, наказуєте, так я нічого вам не зроблю.

З тим Демко одвернувся й, узявши Галю за руку, пішов з нею до хати.

— Он який ти! — з погрозою гукнув йому в слід прикащик. — Ну, як я надішлю тебе до економії, то ти забудеш свою пиху!

Тут прикащика оточили жінки з дітьми й, покладаючись на те, що дітей заїдає мошکارа, просили його, щоб дозволив внести дітей у хату.

— Несіть, — власно сказав прикащик, передаючи свого коня одному з кріпаків.

Жінки заметушилися, і через хвилинну більше двадцяти дітей з матерями ввійшли в Баланову хату та почали росташовуватись: хто на полу, хто на лавах, а кому не досталося місця, то й долі.

Балан почував своє право стати на дверях своєї хати й не пустити до неї нікого, та тільки його добре

серце не дозволяло йому так учинити. Старий козак тільки руками об поли бився, дивлячись на те, що робилося в його господі. Галя теж бідкалася й плакала, бо їй ніде вже було навіть Миколку покласти, а не то що самій лягти. А проте, побачивши, які в матерів змучені, обідрані та закаляні діти, не тільки не сварилася з жінками, а навіть віддавала їм з своєї скрині сповивачі, рушники, хустки й усяке шмаття.

Ніч, що вже заходила, спіткала всю сім'ю Балана надворі, випханою з своєї власної хати. Спати в хаті було неможливо через важкий дух, що його принесли з собою російські люди. Рогоза з Галею й Миколкою пішли на пасіку; старий же Балан знову доступився до прикащика:

— Слухайте, чоловіче добрий! Розкажіть же мені товком та по правді, як же воно буде, коли ви тут побудуєтесь?

— Не як инакше — одповів прикащик — як стане тоді на цьому місці село. Мужики оратимуть землю та сіятимуть хліб.

— Так це ж наша земля! Це займище трьох козаків: мов, Лубяного та Лантуха. Що ж ми будем робити, як ви одберете нашу землю?

— А те будете робити, що й наші кріпаки: будете сіяти панський хліб, косити його, молотити та звозити зерно до панської економії.

У старого ціле серце заклекотіло в серці:

— Ну, сього вже не діждете! — скрикнув він.

— А ти ж гадав як? Князеві подарувала всі ці землі цариця, а як ви сидите на цій землі, то зрозуміло, що й ви князівські разом із землею.

Отуманів світ в очах старого козака, і, хитаючись з обурення, мов прибитий, ледве доволікся він до своєї пасіки й упав під курінем на солому.

Болючі думки, наче вбиті в мозок цяхи, пекли голову старого.

— Так ось до чого воно йшло — скасування Запорожжя!... Щоб наші землі та степи, крівавицею відів та прадідів політі, пороздавати вельможам...

Невже ж воно справді так і буде? Невже Господь святий попуститъ, щоб нас, вільних людей, повернули в неволю? На що ж, Господи, ти привів мені старому діждати такої недолі? Чому не прибрав мене раніше?

Усю ніч гнітили такі думки козака, і всю ніч не заплющував він очей, благаючи Бога, щоб він або одвернув геть цю чорну хмару тяжкої недолі, що нагнітила їх, або прийняв його до себе.

Не спали цю ніч і діти старого. Вони до світу просиділи біля батька під курінем, щоб не тільки не бачити того, що робилося в хаті, а навіть не чути нелюбої їм мови тих нещасних та замордованих чужих людей, що мимо своєї волі принесли їм долю й стали їм ворогами.

VI.

Другого дня зранку прикащик поїхав у економію до найстаршого управителя, а в обідню пору повернувся до Базавлуку й загадав усім кріпакам, щоб другого дня ранком їхали в плавню рубати ліс. Далі він прикликав до себе обох Баланів і Рогозу.

— Ти, старий, — сказав він Дмитрові, — своїми волами тягатимеш з берегу сюди колоди, а твої сини нехай переженуть усіх ваших коней у плавню. Там мої люде рубатимуть ліс, так треба кіньми тягати колоди до річки.

Старий козак з жахом в очах дивився на прикащика:

— Ви хочете моєю худобою робити? У мене своє халяйство й своя робота худобі.

— А я вам просто кажу, — скрикнув Рогоза, — що в плавню я не піду й батькових коней до роботи вам не дам! От що!

Прикащик, як хитра людина, не хотів одразу доводити козаків до розпущки й сказав, неначе спокійно:

— Ну, гаразд... Як що ви робити не хочете, то на цей раз обійдемося й без вас; а вже що до худоби вашої, так вона мені дуже потрібна, і я заберу її до роботи, хоч би ви й не давали. Я не подивлюся на ваше змагання. Я ще й учора вам говорив, що все те, що

було вашим: і земля, і худоба, й хати, і навіть ви самі тепер князівські!

— Не буде того! — рішучо скрикнули козаки.

— Запорожці довіку не будуть кріпаками!

— Побачимо! — глузливо проказав прикащик і пішов до свого діла.

Цю ніч усі знову ночували в куріні. Молоді козаки, знемігшись за попередню ніч, спали тепер добре й прокинулися тільки ранком, почувши голос батька, що з обуренням гукав:

— Жене!... Жене, проклятий! Жене моїх коней і волів! Круторогі ж мої... укохані мої діти! Чи на те ж я ростив вас, щоб на князів ви працювали!

Демко та Іван схопились на ноги та вглядівши, що прикащик верхи на коні жене з степу весь косяк, а позаду кріпаки женуть і волів, кинулися до хати, схопили недоуздки й побігли навперейми коням.

Перелякана Галя гукала на чоловіка, бажаючи, щоб він вернувся, але Демко її не слухав і побіг у степ. Зблизившись там з кіньми, він накинув на одного з них обротьку, скочив на нього та й почав навертати косяк знов у степ. Іван слідом за Демком теж був уже на коні й допомагав шурякові.

Батько та Галя од воріт побачили, що прикащик наскочив на Демка й ударив його батогом, та ледве впіли вони скрикнути під обурення, аж дивляться: розігнав Демко свого коня та, наскочивши на прикащика, так ударив його кулаком у груди, що той, мов сніп, упав на землю, сам же Демко, завернувши коней, погнав їх знов у степ.

Галю обхопив страх, що вчинок Демка не минеться йому дурно, і вона жахливо скрикнула:

— Господи милосердний, що ж тепер буде?

У старого Балана під час сутички навпаки не жах був в очах, а радість. Йому любо було бачити, що зять вчинив, як годилося запорожцеві: що не подарував прикащикові образи, а з козацьким хистом збив його з коня. Очі старого заграли юнацьким вогнем і він голосно гукнув:

— Молодець, Демко! Нехай знає вражий зайда запорожського кулака!

Вилежавшись деякий час на землі, прикащик підвівся та, шкандибавши, пішов до двору, кленучи Демка в голос і погрожуючи йому кулаком.

— Почекай, гайдамако, я тобі цього так не подарую!

Через кілька хвилин галас збився біля всіх зімовників: кріпаки намагалися побрати у Балана, Лубяного й Лантуха сокири, канати й інші господарські речі, ті ж не давали, бо в степах у ті часи воно було дорожче за золото.

— Вязіть їх! — гукнув до своїх людей розлютований прикащик. — Усіх вязіть, отих гайдамаків, коли вони не хочуть нам коритись. Я сам одведу їх до управителя на науку! Треба тільки ще отих двох душогубів піймати! — додав прикащик, показуючи в степ на Демка та Івана.

Проте тих не довелося ловити. Зачувши, що коло хати збиралася колотнеча, вони самі бігли до двору й, побачивши, що їхнього батька вже звязано, кинулися його визволяти.

— Пустіть тестя, бо вб'ю! — грізно гукнув Демко.

Побачивши по очах козака, що він у запалі, люди пустили старого Балана й розступилися в усі боки, але як тільки Демко та Іван почали його розв'язувати, прикащик моргнув кільком своїм кріпакам, накинувся з ними на козаків ззаду та, звалившись, почав вязати їм руки й ноги.

Козаки одбивалися, як роздратовані звірі, але їх надалили цілою купою й нарешті повязали. Прикащик же після того, як звязаного Демка підвели з дому, вдарив його з помсти по виду.

Галля метушилася поміж людьми, мов у нестямі. Вона кидалася від чоловіка до батька, голосила й благала, щоб їх пустили, але ніхто на неї не звертав уваги і тільки прикащик добре штовхнув її, коли вона хотіла розв'язати Демка.

Через півгодини трьох старих запорожських дідів та двох молодих з покрученими за спину руками ввели

до тієї самої економії, що будувалася біля руїн запорожської Січі.

Почувши, що запорожці не хотять коритися волі прикащика й навіть на очах кріпаків побили його, управитель визнав за потрібне піднести в очах кріпаків особу прикащика й люто покарати запорожців.

Коли він побачив біля танку звязаних козаків, очі його заграли хижим вогнем, мов у звірі, що вже почув кров своєї здобичи, і він зразу почав гримати:

— Так отсе ви бунтуєтесь? Не хочете робити?... Не дасте худоби й навіть б'єте княжого прикащика? Ну, так я вас навчу шануватися. Я з вас виб'ю ваше гайдамацтво! Я зроблю з вас покірливих!

— Пане управителю! — обізвався старий Балан. — За що нас катують? Ми людей ваших не займали. Вони прийшли на нашу землю. На ту землю, що віддана нам під господарство від Коша славного війська запорожського. Побачивши ваших людей у тяжкому становищі, ми навіть хати свої покинули та вашим людям віддали. Защо ж хочете ви ще й добро, придбане тяжкою працею, одібрати?

— Вашого нема тепер нічого! — сказав управитель. — По указу цариці всі ці землі й усе, що на їх є, себ то й ваше добро й навіть ваші душі, тепер в власність князя... Ви його кріпаки!

З боку козаків почувлися скрики обурення, проте Балан намагався ще говорити спокійно:

— Бог один владен над душами людей і йому вони й належать. Того ж не може бути, що велика цариця авеліла грабувати й катувати своїх чесних, трудящих підданців! Ніколи того не буде, щоб ми, вільні запорожці, стали кріпаками! Скоріше ми душі свої зазнаємо, а не скорімося такій неправді.

Не звикши чути від кріпаків такі речі, управитель здивовано дивився на величю постать сивовусого запорожця. Довгий, скудовчений у боротьбі оселедець надавав старому запорожцеві надзвичайний вигляд, а очі того в'язня дивилися на нього не з благанням, як він звик бачить у кріпаків, а сміло й згорда. Упра-

вителиві, що служив довго у війську, була наніть до вподоби могутня постать старого запорожця, але тим дужче він узнав за потрібне негайно перемогти й знищити цю гордовитість і вільний дух, щоб усі кріпаки, що стояли навкруги великим натовпом, упевнилися у тому, що ніяке волелюбство не може встояти проти його влади... І от, упиваючись тією владою, він глузливо сказав:

— Бачу, що ти занадто розумний! А скільки тобі років?

— Вісім десятків літ Господь держить мене на світі, і ніколи ще на віку я не бачив і не чув про таку кривду, яку ви нам чините.

— А ну, всипте йому вісім десятків різок, — сказав управитель до челяді. — може старий дурень хоч після того порозумішав!

— Мене різками? — вжахнувся Балаан. — Та ліпше ви вбийте мене, або живого вкиньте у вогонь, а ніж дамся я над собою так знущатися.

І, не тямлячи себе з обурення, старий козак так смикнув свою єдину, прив'язану за сінну руку, що бечівки ввірвалися. Та тільки даремні були всі змагання: на старого насіла челядь, завалила його на землю та, зв'язавши йому ноги, понесла знесиленого до стайні, а слідом за ним потягли Рогозу, Івана, Лубяного й Лантуха. І от на стайні, серед бруду й кату, кріпаки, що вже стеряли в собі іскру Божого духу, почали вибивати дух живого Бога з своїх братів.

Не стогнали запорожці під руками кату, бо біля у тілі був нічим, порівнюючи з мукою душі й серця покривджених. Вони мовчки, мов затісні, терпіли мордування, аж поки ставали непритомними.

Старий Балаан після катування не підвівся... Його непритомного винесли з стайні й, одливши водою, кинули на віз. Покидали на віз і решту.

Демко, впавши на воза, сховав своє обличчя в сінні, бо йому соромно було почувати себе живим після такої образи... Діди Лубяний та Лантух голосно просили собі в Бога смерті; серце ж молодого Івана па-

Захнуло почуттям помети, і він дав собі клятву, що прикащик заплатить своїм життям за їхню ганьбу.

Коли старого Дмитра привезли додому та, знявши з воза, понесли до хати, він, зібравши останні сили, проказав:

— У курінь... на пасіку...

Ридаючи, мов дитина, Галя вже оббанивала в куріні скрівавлене тіло свого чоловіка, і коли туди внесли батька, хотіла досягнути до нього, але він спинив її.

— Не руш... Не руш, моя дитино... моя надія й утіхо... Прийшов мій час... Тоді, доню, оббаним моє тіло, як відійде душа моя...

— Тату... таточку!... — припала до батька Галя: не кажіть так... Не покидайте нас сиротами на погладу катам! Ви ще одужаєте, і ми кудись підемо звідсіля...

— Ні, доню... я просив Господа, щоб Він не дав мені жити після смерті нееньки нашої Січі запорожської, і Він, Милосердний, кличе вже мене до себе. Не вбивайся за мною, в домовині я не зплатиму того знущання, що тут... Про вас тільки, діти, болить душа. Як ви, нещасні, свій вік проживете!...

Через годину старий запорожець горів уже, мов на вогні, і став непритомний, а світом Галя, ридаючи, вже споряджала тіло свого замордованого батька на той світ.

VII.

Поховавши батька під вербами над лиманом, Демко, Іван і Галя, прибиті горем, сиділи біля його могили всяк із своїми думками, не наважуючись навіть слова сказати одно одному, бо ні про що, окрім як про долю, ніхто не знаходив мови. Несподівано Іван, що від часу знущання над ним став повсім иншою людиною, ходив замислений, з лютим непривітним поглядом в очах, і ні до кого не звертався, — раптом устав, наблизився до Галі й низько їй уклонився, кажучи:

— Прости мене, моя сестро. Не нарікай на мене за те, що я тебе покину, бо несила мені коритися неправді.

— Що ти? . . . що ти, Івасику? Чого прощася? . . . — скрикнула Галя й, схопившись на ноги, припала братові до плеча.

Демко й собі підійшов до нього.

— Заспокойся, Іване! Ти намислив щось непевне.

— Не подарую я прикащиконі, — говорив Іван, хвилюючись, — того знущання над нами, а найбільше над старим батьком нашим. Я довіку не мав би спокою, колиб не пометився за батька!

— Схаменися! — скрикнула Галя. — Що ти намислив? Ти ж себе запастиш!

— Тихше томоніть — сказав Іван пошепки.

— Сьогодні я вб'ю прикащика й малим каюком утечу в плавню, а ти, Галю, збери мені харчів і поклади в той порожній вулик, що батько наготовили для нового рою. Коли я тікатиму, так ті харчі заберу.

— Та ти ж загинеш у плавні! — з плачем говорила Галя. — Як же ти там житимеш?

— Не бійся: я не дитина. Запевне в плавні чимало ще нашого товариства блукає. . . Знайду побратимів, помандрую на Дунай. Ти, Галочко, що-тижня винось мені харчів у вулик, а я приїждитиму в темні ночі й забіратиму їх, аж поки не помандрую звіделя.

— Братіку мій ріднеський! — заголосила Галя. — Зросли ми з тобою вкупі, як голуб'ята, тепер же доводиться з тобою навіки розлучатися.

— Помандрував би й я з тобою, Іване. . . — сказав Рогоза, з заздрістю поглядаючи на шуряка, — та ба, прила приборкані!

Галі ці слова чоловіка запекли в серці.

— Ти шкодуєш, Демку, що побрався зо мною? Це я з Миколкою приборкала тобі крила?

Демко схаменувся:

— Боронь, Боже, щоб я нарікав на тебе, Галю! Нагадав мені Іван, що на Дунай товариство візьмо гуляє, а ми тут загигаємо, от і вихопилося в мене таке слово.

Він заспокоїв Галю й не відмовляв Івана од його замірів. Порадившись, всі зважили за потрібне, щоб Демко з Галею ночували цю ніч на очах у людей. у

хаті, щоб на них не було підозріння за смерть прикащика.

Як порадилися, так усе й сталося. І коли ранком другого дня Демко й Галя вийшли з хати, надворі люди вже галасували, що в коморі Лантухової хати, де спав прикащик, його знайдено мертвим з великою раною під серцем.

Через кілька годин після того до зімовників прибув управитель і, довідавшись, що старий Балаа після катування помер, а син його в останню ніч зник невідомо куди, зрозумів, що то Іван заколов прикащика, помщаючись за батька.

Того ж дня він призначив іншого прикащика, молодого ще парубка з кріпаків, наказавши йому як найскоріше будувати переселенням хати.

Після того справа з хатами справді почала посуватися хутко: лісу, людей і худоби було багато, і за місяць од запорожських зімовників потяглися дві вулиці: одна в степ, а друга по-над лиманом до Базавлука. У початку другого місяця, хоч хати й не були ще покінчені, по них уже почали жити, і одну половину Балахової хати нарешті спорожинили, так що Галя з чоловіком знову в ній оселилися. Тільки як оселилися? Де тепер було Галіне добро! Її скрипя була майже зовсім порожня... Переселенці розстали все, не лишивши їй ні празничкової одежі, ні грошей, що батько за своє життя придбан своїй укоханій дитині, ні надбавля покійної матері.

Рогоза давно вже поклинув змагатися за своє добро і бажав тільки, щоб йому лишили хату, садок, леваду та вільне життя. Галя теж охоче погодилася б на цьому; до того, що бажав Демко, їй потрібна була тільки корова, щоб годувати Миколку, бо через горе й неспокій у не стало негарне молоко, та й того було обмаль.

Одного дня Галя пішла до прикащика попросити, щоб з усієї худоби, що побрали у її батька, повернули їй хоч одну корову.

Новий прикащик був русявий, дужий парубок у напівпанському вбранню, з виголонено бритвою шиєю та підстриженим у круг довгим волоссям. Жив він в окремій, новій хаті, і як був нежонатий, то в нього була за прислужницю одна з кріпачок, літня удова.

Чорнява й огрядна, зовсім несхожа на російських жінок та дівчат, Галя зразу подобалася прикащикуві, й на її прохання про корову він почав відповідати жартами. Сперше сміявся з її української мови, далі ж почав ніби розглядати Галіну одежу, а сам доторкався до її рук та стану.

Засоромившись, Галя одхилилася од нього, коли ж прикащик нарешті хотів її обняти, вона з обуренням випручалася, скрикнувши:

— Бійтеся Бога! Чи не сором же вам зачіпати чужу жінку?

Прикащик розсердився й насунив брови:

— Ач, яка ти недоторка! Не буде ж тобі корови, коли так... Та скажи ще своєму чоловікові, щоб завтра разом з тобою виходив на панщину. час уже орати та сіяти хліб.

Галя передчувала, що Демко нізащо не згодиться одбувати панщину і що змагання за волю приведе його до загибелі. Приголомшена словами прикащика, вона трохи не на колінах почала його благати, щоб не примушував її чоловіка до панщини.

— Змилуйтеся, пане!... — говорила вона. — Мій чоловік зроду біля землі не працював і нічого не вмів в степу робити. Він з малих літ усе козакував.

— Не вмів? — скрикнув прикащик. — То дарма, навчимо різками! Не все йому козакувати, час і до діла братись!

Заплакана, з пригніченим серцем, повернулася Галя до своєї хати й розказала Демкові про те, що прикащик не дав корови: про те ж, що він наказав виходити завтра на панщину, вона не наважилася навіть натякнути.

Ранком другого дня Демко побував на пасіці, бо її доглядав після тестя, поналивав бджолам води, зняв

з дерева новий рій і тільки що повернувся до хати, щоб поспідати, як у хату вскочив прикащик і почав гримати:

— Ти, лежень, чом не виходиш? Скільки разів тебе просити?

— Куди не вихожу? — здивувався козак.

— На панщину чому не йдеш? Адже я вчора наказав твоїй крелі мальованій, щоб обоє сьогодні виходили!

Рогоза зблід на виду. Він зрозумів, що наближається кінець пригодам останніх часів і що той кінець може бути дуже тяжким. Проте, перемігши себе, він спокійно й рішуче відповів:

— На панщину я ніколи не піду й дружини не пустю!

— Оя як! А через що ж то так?

— А через те, що я не кріпак, а вільний козак. Буде з вас і того, що хазяйство наше пограбували.

— Чув я про тебе... чув... — сказав прикащик. — Так ти знов за своє? Ну, побачимо, хто кого переможе!

Через півгодини марного змагання й боротьби, почалося знуцання над волею людини, і Рогозу, знову звязаного, везли до економії. Знову так само, як і той раз, привели його до ганку будинку, змурованого з надгробків січового кладовища, і на той ганок скоро ввійшов повідомлений уже про непокірливість козака управитель.

— Ти чому не хочеш робити? — спитав він Рогозу, неначе спокійно.

— Я радий би працювати коло свого господарства, — одповів, теж удаючи з себе спокійного, Рогоза, — та тільки я мене пограбовано все, що придбав мій покійний тесть для своєї дочки.

— Панщину чом не йдеш одбувати? — вже з запалом гримнув управитель.

— А через те, що я не кріпак!

— А хто ж ти?

— Вільний я! Я — запорожець!

— Ага, ти запорожець!... — несамовито скрикнув управитель і, почервонівши зпересердя, кинувсь у

будинок, мипивши всіх здивованими. Через хвилину він вибіг назад, держучи в руці те стригало, що ним стригуть овець.

— Держіть його... та добре держіть! — гукнув він до челяді, підходячи до Рогози. — Ось я одріжу йому туба, так, може, він хоч тоді забуде про те, що був запорожцем! Держіть його двоє за голову!

Рогоза кидався в усі бoki, бився ногами й навіть кусався зубами, обороняючи ознаку свого козацтва, і нарешті, коли управитель простягся до нього з стригалом, укусив його за руку.

— Валіть собаку на землю! Давіть його... Дуніть його на смерть!... — мов божевільний, гукав розлютований управитель, побачивши на своїй руці кров. Нарешті, коли знесиленого козака звалили й хтось надавив йому голову коліном, прикащик згріб його оголедець собі в жменю, одрізав його біля самої голови й з глузливим реготом розвіяв одрізане волосся по повітру.

— Так буде краще! — сказав він, празникуючи свою перемогу. — Тепер ніхто вже не знатиме, що ти був колись запорожцем! Тягніть тепер його до стайні та বেশте йому, скільки охота! Та глядіть мені: парьте так, щоб довіку не забув! А як не те, так самих поварю!

Рогозу поволокли до стайні, і почалося таке саме знущання, як і той раз. Коли ж його, ледве живого, привезли додому, Галя боялася й розсипувати чоловіка про те, що було, щоб не вражати ще дуначе його серця. Вона, ридючи тільки, голубила його, щоб хоч як-небудь полегшити змучену душу ображеного, та намагалася якось гоїти його скрівавлене, як шматок свіжого м'яса, тіло. Сердешна молодиця сама приймала муки не менші за чоловіка і за останній день так змарніла, що колиб батько встав з домовини, то вже не пізнав би своєї улюбленої дитини.

Три дні Рогоза лежав, заплігнувши очі, не озиваючись навіть до дружини, а в голові його стояла все одна думка:

— Смерть або управителєві, або мені! Неможливо жити, не обмивши такого знущання кровю.

VIII.

Однієї ночі, коли Демкові вже полегшало, Галя прокинулася від незвичайних згуків. Не знайшовши біля себе чоловіка, вона підвелася й почала придивлятися туди, звідкіля вчувалися ті звуки, що морозом поняли її серце... Нарешті вона пізнала ті звуки — то її чоловік гострив на бруску ножа, а на кого гострив, про те вже не треба було питати.

Нечутно, мов кішка, підкралася Галя до чоловіка й ухопила його за руку:

— Демку, схаменися!... Що ти наміслив?

З несподівання ніж випав з рук козака, і сам він затрусився, мов застуканий злодій.

— Я мушу його вбити!...

— Кого? Господь з тобою!... Схаменися, молю тебе!...

— Управителя! Се він одрізав мені оселедця!

— Боронь тебе Боже, ріднесенький мій! Ти ж мов щастя!... Коханнячко мов пекуче! Запастиш же ти й себе тай мене з сном погубиш... Оджени від себе лукавого... перехрестися, то ж він, нечистий, тебе спокушав... Помолися разом зо мною Милосердному, щоб він захистив твою душу...

— Що ж маю я діяти, Галю? Не можу я повернутися в тварюку, як отсі кріпаки, і коритися катам. Несила мені й перетерпіти і подарувати управителеві ту образу, що він мені заподіяв. Нехай і мене після скарають смертю, та я таки йому вік збавлю!

— А про нас же, Демку, ти й забув? На кого ж ти нас покинеш?

— Не рви мого серця, дружиннонько моя вірна! Колиб тільки ти зазірнула в мою душу, то знала б, яке там пекло... А все ж таки несила мені жити, не помітившись за гальбу й знущання. Це залізо або йому, або мені в серце!

Галя вченилася чоловікові за ту руку, у котру він знову взяв ніж, намагаючись його одібрати.

— Благаю тебе, Демку, коли вже тобі несила перетерпіти, то нащо ж тобі себе погубляти... Івась досі

десь у плавні живе, бо харчі бере. Утечи до нього! Урятуєшся від цього життя, а там удвох, може, надумаєте, як і мене зрятувати.

Галя говорила так тільки з метою одвернути чоловіка од гріха. Їй легше було розлучитися з ним навіки, ніж допустити його до загибелі; у душі ж вона почувала, що тепер, коли вони не мають уже ні худоби, ні грошей, нема куди Демкові взяти її, як немає чим і прогодуватись їм.

Ввесь останній час цієї ночі подружжя раділось, як і коли втікти Демкові. Врешті намислили вони, що найліпше йому підстерегти Івана й поїхати в плавню разом з ним.

— Як будуть темні ночі, — говорила Галя, заспокоївши свого чоловіка, — ти, серце, приїзди до мене. Подряпаєш з садочку в віконце, то я й почую, і хоч на хвилину ми з тобою будемо знову щасливі.

— Ох, горлице ж моя, що ж буде тут з тобою без мене?

— Що ж маємо робити? Я коритимусь у всьому... Може, якось житиму.

Другої ж ночі Рогоза попереносив до пасіки всю батькову зброю, наробив до рушниці набоїв, набран хліба, сала та дещо з одежі й почав підстерегати Івана. Щоночи він прощався з Галею, хрестив у колісці сина й покидав захистний куток, у якому зазнав найбільшого щастя, і однієї ночі таки й не вернувся вже до хати.

Покінута чоловіком Галя стала кріпачкою. Вона в усьому корилася й робила все, щоб їй не наказували. Прикащик довго допитував її про чоловіка, Галя ж усе одмовлялася, ніби не знав, де він, — нарешті ж надумала сказати, що Демко помандрував за Дунай. У цій вигадці не було нічого неправдивого, і прикащик залишив свої допитування; та тільки це вийшло на гірше, бо після того він почав поглядати на Галю хижими очима й почав знову зачіпати її, маючи надію, що тепер, без чоловіка, вона буде лагіднішою й покірливішою до нього.

Здибавшись уночі з Іваном, Демко похашцем розповів йому про свою пригоду й заміри. Козаки рішили взяти більшого човна, бо їздити через увесь лиман маленьким каюком було небезпечно через хвилю, і позносивши в човен зброю, деякі рибальські знаряддя й харчі, рушили в лиман.

Поки їхали лиманом, Іван розказав, що знайшов у плавні собі товарища Якова Люлька.

— Чудесний він козарлюга, — розказував Іван, — бурлакою жив собі біля Ненаситця на Дніпрі. Та кілька місяців тому й там знайшовся власник на нашу, запорожську, землю: якийсь граф. Він загарбав у козаків усю худобу й майно, а самих повернув у кріпаків. Люльці, як от і тобі, хотіли за непокірливість одрізати оселедця, та тільки в нього у халяві був ніж, так тим ножем він прикащика вбив на смерть, а трьох з челяді покалічив та, добігши до Дніпра, вкочив у човна й подався до Великого Лугу. Ми з ним збудували собі в плавні добрий курінь. Рибачимо собі, а рибу в Микитино возимо продавати. Хоч би й довіку так жити, то байдуже.

Поки почало благословлятися на світ, козаки переїхали лиман і протяглися трохи вгору Підпільною, а далі Балан повернув човна у вузьку протоку. Та протока була дуже вихиляста, і човен довго крутився по ній. Він то влізав ув озеро, то знову поринав між очеретами, ховаючись там не тільки від людського ока, а навіть од світу сонця. Скрізь навкруги човна були такі петрі, що, мабуть, як і світ стоїть, по них не булава нога людини.

Потроху плавня почала прокидатися. За всіх раніше обізвалися соловейки, слідом зацвірінькало инше дрібне співоче птаство, далі заскрекотіла червоно-синя ракша, а врешті вже пішов такий гомін від пташиної розмови та співів, що козаки не чули навіть свого власного голосу.

Сонечко деєх уже зійшло, але його промінь грав тільки на вершках дубів та високих яворів, до човна ж, через гушавину плавні, він не досягав.

По озерах, що по них проїздили козаки, була така сила водяної птиці, що за нею майже не знати було води. Тут клекотіли своїми червоними дзьобами білі лебеді, гулко ляскали крилами по воді незграбні баби, полоскалися поміж осокою, витягаючи з мулу собі їжу, дикі гуси, дикі ж качки, коли знімалися з води вгору, то своїми зграями заступали світ сонця.

— Щоб пак тут не прожити козакові! — весело звернувся Іван до Демка.

— А як надійде зіма?

— Та воно б байдуже й зімою, зробили б землянку з пічкою, а от тільки горе: хліба ніде добувати. Певно, що на зіму доведеться таки мандрувати на Дунай.

Очі обох козаків світилися веселим вогнем. Вони раділи з краси запорожського Великого Лугу. Навіть Рогоза почував себе тут щасливим, і тільки думи про тяжке становище Галі темними смугами краями те світле й радісне почування.

Вже сонце було височенько, коли Балап привернувши нарешті човна до берега та, вискочивши на землю, затяг його в очерет так, щоб човна не можна було помітити ні з якого боку.

— Приїхали! — сказав він, забираючи на плечі весла.

Рогоза забрав із човна свою зброю, і вони, поринаючи з головою у високій траві, пішли од берега у пущу плавні. Йти довелося недалеко, і за кількома купцями бузини виявився курінь, добре вкритий очеретом ще й з запоною, сплетеною з осоки, на дверях.

— Пугу, пугу! — гукнув Іван по запорожському звичаю ще здалеку.

Зачувши пугукання, назустріч козакам з куріня вийшов Яків Люлька. Це був літній козак з сивиною в вусах, невисокий на зріст, але кремязної постаті з могутніми плечима й високими грудьми.

— Поїхав сам, а повернувся удвох? — сказав він до Івана, привітно поглядаючи тим часом на Демка.

Рогоза зняв шапку.

— Прийміть, дядьку, до гурту.

— Що більше, то веселіше! — одповів Люлька й одхилив ширше заслону, запрошуючи тим Демка до куріня.

Іван розказав товаришеві про пригоди Рогози, і вони зразу ж почали радитись про те, як урятувати Галю з дитиною, але ні до якого певного краю в своїх міркуваннях не дійшли. Забрати її вночі й привезти в плавно було нетрудно, але що було б далі? Наближалася осінь — куди подітись тоді з немовлятком? Податися на Україну? Але ж і там скрізь було кріпацтво... Після скасування Запорозжя вже ніде неможливо було вільно прожити. Тільки одно надумали козаки: ловити як найбільше риби та продавати її, щоб придбати грошей.

— Як будуть гроші, — говорив Люлька, — так тоді скоріше щось надумаємо.

Проте до Микитина їздити було далеко, а ближче не було де рибу продавати. Але козаки зуміли зарадити справі. Щоб переховувати рибу до продажу живою, вони поробили з лози великі кошелі та, втопивши їх у річку, щодня впускали туди свою здобич.

З харчів козакам потрібний був самий хліб та ще сіль, риби та дичини вони мали стільки, скільки душа бажала.

Через тиждень Рогоза поїхав до своєї хати по хліб. Виїхав він у полудень, щоб до захід сонця виплутатися з протоків та озер; на лиман же виїхав аж увечері, коли вже почало смеркати.

Непомітною комашкою човен козака пересунувся через широку просторінь лиману й наблизився до невеликого острова, що був недалеко вже од рідних осель. Рогоза привернув до цього острова, бо бачив, що по хатах ще денде світилося, і люде не спали. Треба було перечекати, і він сів на березі під вербою.

Тут козака обступили згадки про недавнє минуле, бо це був той самий острів, що з нього два роки до того він уперше почув голос своєї Галі. Як воно недавно було те щастя і куди воно тепер поділося?...

Ковак нетерпляче дожидав, поки по всіх хатах погасне світло, і коли нарешті діждав того, то сів знову в човен і поплив до свого садочку.

У вулику на пасіці він знайшов і хліб, і піноно й сіль, але всього йому було не досить: тепер, коли молодий козак був всього за декільки кроків од своєї дружини, він не мав сили піти звідсіль і знову стати диким лісовим звірем, не пригорнувши її до свого серця й не упившись радощами кохання.

Здержуючи своє серце, що колотилось у грудях, мов пташка в сільці, Демко пішов до хати, тільки не так пішов, як ходять люди, а поплазував на череві, ховаючись поміж травою, мов ящур або полоз.

Доплазувавши до невеличкого віконця, що дивилося з хати в садок, козак ледве чутно пошкрябав по склу, і того непомітного шкрябання було вже досить, щоб Галя його почувала.

Вже не одну ніч Галя спала, мов та пташка на гілочці, що все чує... Не один раз вона навіть виходила в пасіку подивитись, чи не спорожнівся вулик? Чи не приїздив її милий!... І от тепер, почувши шкрябання по склу, вона зразу вгадала своїм серцем, хто прибув. Зіскочивши з ліжка, вона схвильована не зразу навіть знайшла двері, щоб відчинити, але врешті таки знайшла... Ще мить, і два наболілі серця стукотіли одно коло одного... От Галіне ліжко, а от біля нього й колиска сина... Батько не може бачити свого сина, зате він чує його легкі подихи, доторкається до його тепленького тіла й обережно цілує його. Не бачить Демко й любих очей своєї дружини, але замість того він відчував її всією істотою й міцно стискає її в своїх обіймах...

Коротка літня ніч, і небагато часу дала вона для втіхи... Не зчулися закохані, як проспівали вже другі півні й прийшов час, щоб Демкові від'їздити.

— Демку, любий, лишися тут!... — прошепотіла Галя, не рознімаючи своїх рук, що обвилися круг ший чоловіка: — Скорися!

— Як скоритись? Себ-то стати кріпаком? Та це, Галю, ти ножа встромяла мені в серце.

Руки молодой жінки безсило рознялися, а з грудей вибилося тяжке зітхання. Вона не мала сили сказати чоловікові, що прикащик усе дужче чіпляється до неї, а за те, що вона не хоче з ним любитися, мордує її найтяжчою роботою. Вона не наважилася сказати й того, що боїться, аби він силою не примусив її стеряти свою честь.

— Ну, так іди... — сказала вона. — Не гайся!...

Демко перехрестив колиску сина; хапаючись, ще раз поцілував дружину й зник за дверима, ховаючись у темряві ночі.

IX.

Вже тричі Рогоза одвідував Галю; сьогодні він їхав учетверте. Ніч сим разом була темна й вітряна. Лиман шумів піною від великих хвиль. Ті хвилі підкидали й били човен, як трісочку, немов силкуючись залити його й поховати в безодні; проте Демко не звертав на них найменшої уваги, а нап'явши паруса, розбивав сині верхи хвиль своїм човном надвоє. Сьогодні він віз Галі радісну звістку і та звістка виповняла його душу щастям і рішучістю.

До Микитиногo Рогу прийшла з Дунаю звістка про те, що за Бугом, понад Лиманами й біля Дунаю приймають козаків разом із жінками й дітьми та наділяють усіх землею. Через тиждень Люлька мав продати в Микитиному останню рибу й на зібрані за літо гроші купити дуба, щоб тим дубом плисти на Дунай усім товаришам, узявши й Галю з Миколкою. З цією то радісною звісткою й поспішався сьогодні Демко до Галі.

Приставши до берега й перебігши садок, він, як і вперше, підліз до Галіного віконця, пошкрябав по склу, і вона йому відчинила. Зараз після перших радощів побачення Демко розказав Галі про те, що за другим разом він забере її й повезе на Дунай, де буде їм вільне й спокійне життя.

Галія радісно почала його цілувати, далі ж, схопившись з ліжка, почала виймати з скрині всяке збіжжя.

— Що ти, що ти? — почав Демко її спиняти. — Не зараз їхати, а другим разом!

— Ні, не другим разом, Демку! — говорила Галія пошепки. — Сьогодні нас бері... зараз!

— Та ще ж немає в нас дуба. Ні на чому їхати.

— Байдуже! — говорила Галія, ледве зводячи дух з хвилювання. — Поки добудете дуба, я якось перебуду з вами в плавні!

Далі вона враз покинула свою роботу, знервовано припала до чоловіка й, тремтячи всім тілом, почала хутко говорити:

— Бері, бері мене, Демку, зараз, бо несила мені далі змагатися... Я досі тобі не говорила, щоб ще дужче не рвати тобі душу, тепер же слухай... З тієї доби, як ти втік, до мене почав залищатися прикащик. Він перестав було виганяти мене на панщину, а замість того часто навідувався до нашої хати, заводячи речі про те, що коли ти мене поклупув, так я вільна любитися з иншим, хоч-би й з ним...

— А, гаєпид!... — прохарчав Демко.

— Цить! — затулила Галія йому рота рукою. — Слухай далі. Коли я на його залищання просила стати краще мене на панщину, і він побачив, що всі його заходи даремні, то почав мене страхати, ніби як ти невідомо куди подівся, так управитель владен звінчати мене з панським кріпаком. Далі він почав мене мордувати самою найважчою й брудною роботою та до того ще такою, щоб мені не можна було брати з собою Миколку. Сердешний хлопець, липаючись у хаті по півдня без догляду, заходився тут криком, і колиб не пенька, то певно, що нашого Миколки вже не було б на світі... Що я потерпілася за ці два місяці, що я намучилася душею, то й не знаю вже, як ще та душа й держиться в моєму тілі та як ще б'ється в грудях серце!

Слухаючи дружину, Рогоза й лютував і разом плакав, переживаючи душею те, що переживала без нього Галія.

— Коли так, — сказав він нарешті, — то йдемо зараз!

Подружжя похалцем склалося. Демко взяв до рук сонного Миколку, а Галя взяла кдунок з шматтям, і вони відчинили двері, щоб іти садком до човна... Та не встиг козак ступити однією ногою за поріг, як дужі руки вхопили його впоперек тіла.

Незадоволена унада до Галі не давала прикащикові спати, і він уже не одну ніч тинявся попід вікнами її хати. Тинявся він і сьогодні... і врешті спостеріг, як Рогоза підкрадався до своєї хати й Галя йому відчинила. Радіючи, що можна пометитись, прикащик побудив челядь і, привівши до Баланової хати з десяток дужих парубків, почав підстерегати біля дверей. Він чув навіть розмову подружжя, і як тільки Рогоза відчинив двері та ступнув з дитиною на руках за поріг, прикащик аразу вхопив його під силики.

У Рогози був у халяві чобота ніж, але в руках він держав дорогу ношу. Кинути ту ношу було неможливо, поки ж він успів передати хлопця до рук Галі, челядинці вхопили його за ноги й звалили на землю. У безсилому лютуванні й розпущі козак скреготів зубами й змагався, як звір, а проте через кілька хвилин нерівної боротьби був уже зв'язаний. Все те сталося так несподівано й хутко, що Галя ледве встигла скрикнути, і стояла з дитиною на руках, мов скам'яніла.

— Так ось як він за Дунаєм! — глузував з молодой жінки прикащик. — Ось через що ти така недоторка! Ну, тепер уже годі вам, голубята, буркотіти... Тепер уже я знаю, що з вами зроблю. Натішилися цю ніч, намілювалися... та тільки це вже в-останнє!

Світом зв'язаного Рогозу, разом із Галсю й дитиною, несли в економію до управителя на суд.

Почувши від прикащика, що Рогоза переховувався у плавні, управитель рішив, що з нього ніяким родом не зробиш уже кріпака й робітника, а придбаш тільки клопоту. Через те він намислив віддати козака в пі-кінери.

У ті саме часи, по наказу князя Потьомкіна, на-бірали з запорожських бурлак три полки пікінерів, так що, віддавши туди Рогозу, управитель сподівався навіть запобігти ласки князя.

— Ну, що ж, — сказав управитель прикащикаві, показуючи на Рогозу. — Сей гайдамака звик воювати, робити ж він не вмів й не хоче. Здамо його в пікінери... Можна сьогодні ж вирядити його в Самарь до полковника. Та потавруйте його, щоб усякий знав, що він утікач.

Демко не відповів і слова, бо розумів, що всяка балака тут зайва. Нехай празникують кати його безголов'я, як знають. Милости він не попросить, але й пікінером не буде, а знов утече, й або загине, або ви-рятув Галю.

— А їй що? — спитав прикащик, показуючи на Галю. — Треба й її покарати за те, що переховувала втікача й сама хотіла з ним утікти!

— Ну, на перший раз, — одповів управитель, дивлючись на Галю прихильно, — буде з неї двадцять різок.

— За віщо ж? — заплакала Галя. — Що я хотіла втікти з чоловіком, так на те ж я в церкві Божій при-сяглася скрізь бути з чоловіком, куди б він не пішов. Де ж у вас правда?

— Ну, ну... годі мене вчити, — гримнув управи-тель, — а то прибавлю!

З малих літ Галя не знала не то бійки, а навіть лайки. Її обхопив жах перед соромом і ганьбою кату-вання, і в роспуді вона впала навколішки.

— Помилуйте! Не робіть мені такого безчестя!

— Ну, коли вона не хоче різок, — обізвався при-кащик, — так замість того звеліть їй одрізати її косу!

— Косу? — ридуючи скрикнула Галя. — За віщо ж косу мені різати? Хіба я повія?

— Устань, Галю! — обізвався до дружини Рогоза. Соромно кланятися катам! Не нам ганьба з того, що люті вороги знущаються з нас безборонних! Мордуй

мене, кате! — гукнув він управителені. — Дери з мене живого шкуру, та тільки лиши немічну, легкодуху жінку!

Не зник управитель чути такі речі від своїх кріпаків. По́му любо й звично було чути від них благання. Він любив, коли підвладні йому люде припадали до ніг і, як покірливі пси, цілували їх. Таким покірливим він часто дарував їхні провини; гонорливі ж, запальні речі козака роздратовували його.

— Жінці за покірливість дарую все... — голосно гукнув він. — Гайдамаку ж бийте, поки виб'ється з нього дух, тоді одлийте водою й знову... і так тричі. Як що видержить та не помере, так тоді потаврюйте його й везіть у пікінери, у Самарь. Ти ж, красуню, — звернувся він до Галі — іди додому та гляди: як що тільки твій чоловік утече з служби, так зараз же я тебе з кимсь звінчаю!

Галя ридала, як мала дитина, припадаючи до чоловіка й прощаючись з ним навіки. Непасна молодиця не мала надії колись його побачити, бо в ті часи москалі служили, аж поки їх уб'ють або покалічуть.

— Поблагослови сина... — над силу промовила вона, коли Демка вже вели до стайні.

— Нехай його Бог благословить! — одповів козак. — Мені ж звязано руки, і ніяк його перехрестити! А ти, Галю, не вдавай свого серця в роспуку та сподівайся: я прийду по тебе хоч із того світу.

Тут челядь відтягла молоду жінку від чоловіка, й її повезли додому. Рогозу ж почали катувати, як наказував управитель, а коли він не мав уже сили навіть держати голову, його винесли надвір і тут коновал наштрикав йому на правій руді своїми струментами літеру „Б“, що мала визначати московське слово „бродяга“, і після того натер порізане місце порохом, щоб порази посинілі, і щоб їх знать було довіку. Далі Демкові обголили пів голови й тоді вже замкнули в комору, щоб там він вилежавсь, поки трохи погоїться спина.

X.

Два тижні дожидали Рогозу в плавні Янів Люлька та Іван Балан; на третім же тижні, не дочекавши його, попливли дубом у Чорне море та до тихого Дунаю.

Тим часом Рогозу забили в кайдани й повезли у Самарь до полковника пікінерського полку. Козак знову побачив навкруги себе свідка своїх юнацьких герців — просторий степ; побачив і свідків своєї весільної подорожі — могили Близнюки... Та тільки сум наганяло тепер на нього все те: він у кайданах, він невольник, розлучений з усім, що мило його серцю. Він проклинав тепер і розлогі степи, і високі могили, і навіть блакитне небо за те, що вони нагадували йому про страчену волю.

Молодий козак тяжко карався тепер з того, що не послухав поради свого старшого брата Петра й не помандрував на Дунай разом із січовим товариством.

У Самарі з Рогози зняли кайдани й почали муштрувати його разом із іншими пікінерами.

З першого ж дня свого пробування в Самарі Рогоза почав обмірковувати, як би йому втікти. Хата, де містилися пікінери, стояла в дворі, і хоч на ніч на воротах того двору й ставав вартовий, а проте з другого боку хати вартового не було, і втікти через сад та городи до Самарі було зовсім нетрудно, на річці ж козак добре знав, де саме стояли човни.

Перебувши в місті тільки два дні й сховавши собі петроху хліба від снідання, обіду й вечері, Демко саме в півночі, коли всі в хаті поснули, виліз у вікно до саду та, перелізши через тин, пішов садами й городами до річки. Там він одшукав невеличкого каючка й, перехопившись ним на той бік Самарі, зник у дубовій пуші Миколаївського монастиря.

До світу він був у безпеці, бо поки пікінерів не вестимуть на муштру, ніхто не міг довідатись про його втечу; навпаки, ранком він сподівався поголі: Рогоза знав, що в Самарі стояв полк драгунів, і гадав, що саме вони й гнатимуться за ним кіньми. Неодмінно треба було кілька день де-небудь переховатися, поки

погоня повернеться назад; та тільки — де переховатись, коли за паухою всього три недоїдки з кислого московського хліба й піде немає ніякого захисту?

— Певно, сам Бог показує мені шлях до порятунку! — сказав сам собі Рогоза. — Піду завтра, вклонюся батькові кошовому й проситиму переховати від погоні. Невже чоловік Божий не дасть захисту покрити-женому?

Переночувавши під барканом, Рогоза як лише починався світ, пішов до знайомої вже келії кошового Пилипа Хведоронича й постукався.

Старий чернець одчинив двері й, адивований, поточився назад. У замордованому пікінері й рідний батько не пізнав би того бравого запорожця Рогозу, що торік брав тут шлюб! Очі йому глибоко позападали, ніс загостринився, губи схудли й почорніли, а все обличчя було вкрите сніжками від мордування.

Під впливом тяжких пригод Рогоза впав чернецеві до ніг.

— Пізнайте мене, пан-отче! Я зять Дмитра Балана, вашого колишнього товариша. Торік я у нас у монастирі брав шлюб!

— Що ж тобі сталося, сину мій? — спитав упадливо чернець, піддивляючись до козака й пригадуючи його.

Рогоза розказав усе: і те, як забили на смерть старого Балана, і те, як одібрали все його майно; як примушували до панщини самого Рогозу й Галю; як мордували його й, знущаючись, одрізали чуба, а врешті потаврували й оддали в пікінери.

— Кланюся тобі, пан-отче, — закінчив Рогоза своє оповідання, — переховай мене кілька день, поки погоня повернеться до Самарі. За тебе на тім світі тесть мій Бога проситиме, і Він воздасть тобі за твоє добро!

— Каті... каті!... — хитаючи головою, промовив чернець. — Не дають нам спокійно віку дожити. Бог повелів обороняти правду. Переховав би я тебе, передягши в чернечу одежу, або в шпиталі з хворими братчиками, так небезпечно, бо на тобі тавро.

Через хвилину міркування він повеселішав: на вустах склалася задоволена ухмилка, а очі засвітілися яснішим промінням, і він повернувся йти з келії, сказавши:

— Ходи, козаче, за мною.

Чернець вивів Рогозу через сад до лісу й там спинився біля одного товстого та гіллястого дуба.

— Переховаю тебе, сину, — сказав він, — од сих недолюдків так, як наші ченці переховувалися колись од татарів.

Придивившись уважливо до дуба, він устромив гострий, залізний кінець своєї патериці в зовсім звичайну шкарубину на корі старого дуба, і та шкарлупина зразу лопшилася, роззявившись щілиною.

Заклавши тоді в щілину пучки обох рук, чернець одсунув великий шматок кори набік, і за корою виявилася велике дупло. Те дупло було таке широке й високе, що в ньому можна було людині сидіти й стояти; угорі ж воно вузьчало, сходячись до дірки від гнилого сука; через ту дірку й заходив у дупло світ.

— От бачиш, сину, які в нас є хати! От ти влізеш сюди тай зачиниш себе корою.

Чернець показав козакові планку, прироблену до кори в середини, щоб за неї братись, як зачинятись та одчинятись.

— Тут, — додав він, — не знайде тебе й сам дідько, а не те що драгуни!

Рогоза зразу ж хотів увізнити в дупло, але чернець спинив його.

— Дарма, козаче: будеш там нудитись. Сиди собі біля дубу, а захватись поспієш і тоді, як почувеш голос. Сюди я тобі й снідати й обідати внесу, або пришлю з послухником. Наших не бійся: у нас і ченці й послухники всі свої братчики — не зрадять.

Рогоза поцілував ченця в руку, і той пішов до манастиря, сам же він сів під дубом, прислухаючись до цвірінькання пташок та гудіння бджіл з манастирської паєки. Не дуже довго просидів козак біля дубу, коли від Самарі почулися голоси й тупотіння коней. Він зразу ж сховався в дупло й зачинився.

До монастиря підбігло десятеро драгунів із ротмистром. Той ротмістр пішов до ігумена та збив цілу бучу, кажучи, що в монастирі переховується десь утікач-пікінер.

— Що він тут, — гукав ротмістр, — то це певно так, бо від самого берегу Самарі, де він покинув чужого човна, слід чоловіка на піску аж до самих ваших воріт.

Ігумен одповів, що такого втікача він не бачив, а що коли ротмістр має охоту шукати його в монастирі, то він одчиниць йому всі келії й комори.

Година зо три драгуни нишворили по монастирю. Оглядали всі закутки, шпиталь і льохи, обдивлялися навіть по руках послушників, шукаючи на них тавра, та врешті, не знайшовши Рогози, посідали на коней і почали оглядати понавколо монастиря ліс. Рогоза чув, як і повз того дуба, де він сидів, пробігали коні, але його захисток був цілком безпечний, і він не турбувався.

Скоро після того, як тупотіння коней потишилося й драгуни поїхали шукати Рогозу по полтавському шляху, чернець-кошовий, посміхаючись у свої сиві вуси, постукав у дуба патерицею та, випустивши Рогозу на волю, дав йому обід, що сам приніс у глечичку.

— Куди ж, сину, звідсіля? — спитав він, коли Рогоза скінчив обід.

— Душа рветься, пан-отче, до товариства на Дунай, а звідтіля, взявши братів, як Господь допоможе, так знову повернуся до Базавлуку, рятувати жінку й дитину!

— Нелегка, сину мій, твоя справа... — сказав чернець у задумі. — Серце ж тобі правду говорить: гріх був би, колиб ти сам вирятувався, а дружину покинув загинати. Молися Милосердному, то він тобі допоможе.

Три дні так прожив Рогоза біля таємного дубу, на четвертий же день ранком чернець-кошовий привів до нього осідланого коня й приніс убрання послушника.

— Одягай, сину, отсе вбрання, — сказав він, — а на голову підкапок послушника; сідай на коня та й їдь собі до річки Бугу. Шляхи ти знаєш, бо походом під

Бендери й під Килію, говориш, ходив. У тороках біля сідла харчів тобі на тиждень, а ось ще візьми трохи грошей. Як питатимуть, куди їдеш, говори, що ігумен послав тебе на Молдаву, до Мирнопоянського манастиря.

Зворушений добрiстю ченця, Рогоза впав навколiшки й з сльозми на очах почав цiлувати його руки.

Багато пригод зазнав Рогоза, поки добувся до Бугу. Було лихо йому й з безвiдд'я й з безхлiб'я; сумно було самому в степу й од хижих вовкiв, що великими табунами що-ночи виходили з терникiв та байракiв, шукаючи собі здобичи... Та все те перемiг козак, i од-нiвi темноi ночi, нав'язавши коневi на копита перевесла, скрученi з трави, щоб не чути було тупотiння, вiн обминув по сей бiк Бугу московський кордон i перебрiв конем на той бiк рiчки.

Не вепiв його кiнь ступити на турецький берег, як зза скель, що лiзли берегом одна на одну, виникли темнi постатi людей i вхопили його коня за повiд.

— Стій, бо тут тобі й смерть! — почув Рогоза серед темряви ночі грізні поклики.

Він сподiвався, що на турецькому боцi рiчки його здiбають Турки, i не дуже злякався, коли його коня обступили люде, але дуже здивувався тому, що до нього гукали на рiднiй, українськiй мовi.

Придивившись до людей пильнiше, вiн впiзнав на них запорожське вбрання й тодi догадався, що тi люде були Дунайцi, себ-то запорожцi, що перейшли з Днiпра на Дунай.

— Пугу, пугу!... — скрикнув Рогоза по запорожському. — Якого бiса ви тут полохаєте людей?

— Дивiться! — почувися помiж запорожцями крики здивування. — Та це чернець, та ще, певно, з наших братчикiв, бо пугукає!

Почали розпитуватись. Мiж запорожцями знайшлися такi, що знали Рогозу. Вони повели Демка до свого табору й розказали, що турецький султан довiрив за-

порожцям держати кордони по всьому Бугові, а проте втікачів в Україні звелів пускати на турецьку сторону вільно; Рогоза ж розказав про свої пригоди та про те, що їде на Дунай до брата Петра.

Поки велася розмова, запорожці нагодували Демка й поклали спати, уранці ж, провожаючи його, порадили простувати понад Бугом, від кордону до кордону, поки дійде аж до самого лиману.

— Тут скрізь наші по кордонах... — говорили вони. — Доїдеш до лиману безпечно, а на лимані наше товариство рибачить, так дасть тобі пораду, як добутись до Січі.

Щоб товаришеві безпечніш було в дорозі та щоб не затримали його де-небудь Турки, кордонний сотник, прощаючись, доручив йому білет з турецькою печаткою.

Їде Демко понад Бугом і серце йому радіє: скрізь узброєні запорожці кіньми грають, червоні штани козаків, мов той мак, по зеленому степу красуються, а на сотниках та хорунжих ще до того й жупани кармазинові — так очі в себе й беруть. Зброя у всіх сріблом та золотом сяє... Де в кого рушниці за плечима чорніють, а де в кого спис у руці гострим залізом виблискують. Чисто все так, як було й на Україні.

Аж заплакав Рогоза сльозами: так любо йому було після двох років пригнобленого життя побачити узброєне військо запорожське, що, гарцюючи тут кіньми, держало на гостриках своїх списів, разом з білими прапорками, козацьку волю.

Переходючи від кордону до кордону, Рогоза доїхав до лиману й там справді здивав велику ватагу запорожців. Вона рибачили трьома військовими байдаками, закидаючи в лиман великі сіті. Демко знайшов тут чимало своїх товаришів, та, знаючи, що всяка прогаяна хвилина завдає нових мук Галі в її тяжкій неволі, він не хотів спинятися біля товариства й тільки спитав, як їхати до Січі.

— Ідь, товаришу, на Тилигул та Хаджібей до Вилкова, а там розспитаєш. У Вилкові наших багато.

Біля Тилигулу та Хаджібею Рогоза побачив однокурінців, що будували собі хати. Чимало з братчиків уже поженилися й вихвалялися Демкові, що вільної землі по Буджану скрізь багато, і Турки не забороняють займати займища.

— От сюди я й приведу Галю... — мріяв козак. Тут усе, як і в нас: лимани й степ, така сама Україна.

Через кілька днів Рогоза прибув до невеликого молдавського міста Вилково, що стояло на самому березі Дунаю, а в тому місті сидів полковник запорозького війська Свєрбиніс із кількома сотнями товариства, постачаючи звідсіля на Січ борошно, крупу й інші харчі.

Почувши від Демка про його пригоди, Свєрбиніс почав сміятись.

— А лиха мати вас там держала? Ото було б не відбиватись од товариства, а йти разом. Бач, який чернець з тебе бравий, навіть борода одростає.

— Та як би ж я голив її в дорозі? — виправдувався Рогоза.

— Ну, гаразд, так виходить, що запорозька соломаха смачніша за московську патоку?

— Бодай і ворогові не коштувати тієї патоки!

— Так от: як що хочеш до Січі, так треба тобі їхати дубом. До Січі, братіку, конем немає ходу. Тут ще з десяток є таких саме втікачів, як і ти, так от мої хлопці везимуть завтра до Січі борошно, то й вас усіх заберуть.

Другого дня великий байдак, навантажений борошном, виїхав Килійським гирлом Дунаю в Чорне море. Січ запорозьська тоді ще була не на Дунавці, як в останні часи перед зруйнуванням її 1829 року, а біля Чатал на Сулиньському гирлі; через те запорожцям доводилося об'їздити Чорним морем великий острів.

Хоч з нанятими вітрилами байдак і біг хутко, а все-таки в Сулиньське гирло він повернув тільки над вечір.

Серце запорожців раділо, коли вони побачили по островах Дунаю таку саме плавню, як і у великому

Лузі на Дніпрі... Ті самі верби, дуби, осокові, шелюги з червоної лози та очерету. Так само геріотіли тут по озерах та протоках гуси, так само буркотіли горлиці, скрекотіли сороки й кували зозулі... Здавалося, що вже не було чого запорожцям більше бажати, і всі мало не плакали від щастя, почувши від Дунайців, що все це належить товариству, і тут всякому запорожцеві вільно й рибачити й полювати.

Ще більше зрадів Рогоза, коли на другий день байдак, звернувши з Дунаю в протоку, привернув до берега, і він побачив на острові тридцять вісім новеньких курінів, що підковою обступили майдан, так само як і в Січі на Підпільній: там же, де підкова зближалась кінцями, стояли: паланка, ескарбниця та розпочата будовою церква.

Рогоза пішов понад протокою до Січі. Берегом стояло багато великих і малих човнів, і тут же запорожці працювали: хто лагодючи човна, а хто плетучи сіті. Козаки здивовано оглядали незвичайного гостя — ченця, не пізнаючи Рогозу; він же не хотів ні до кого признаватися, поспішаючись до Платнірівського куріня, де мав надію здібати свого старшого брата Петра.

Петро Рогоза був років на десять старший за Демка. Він був далеко завзятішої вдачі, ніж Демко та менші брати. Завжди суворий і рішучий, з надзвичайною міццю, він був страховищем не тільки для Татарів та Турків, коли зустрічався з ними в бойовищах, — його боялося й січове товариство. Боронь, Боже, було, коли хто скривдить товариша, або не по правді поділить здобич — уже Петро й тут... І досить було йому показати свого великого та, як довбня, важкого кулака на товстій, вкритій чорним волоссям руці, щоб той, хто скривдив, не тільки згожувався ділитись по правді, а ще й свого додавав покривдженому, аби збутися лиха.

Уславився Петро Рогоза поміж товариством ще на Дніпрі, і під час переходу на Дунай був обраний за осавула в тій частині війська, що мандрувала сухоходом через Дике Поле.

Демко Рогоза, ідучи до брата, був неспокійний, бо знав, що Петро дуже гнівається на нього за те, що він покинув товариство, лишився на Запорозжжі й одружився.

— Дивіться, чернець, чернець! — почув він од берега хлопячий голос.

Той голос здався Демкові дуже по знаку, і, глянувши на хлопця, він пізнав свого найменшого брата Василя. З Січи хлопець пішов за братом Петром зовсім малим, за останні ж два роки він добре виріс і склався на молодика.

— Васильку! — радісно скрикнув Демко.

Хлопець не зразу пізнав брата, і тільки згодом, добре придивившись, радісно кинувся йому на шию.

— Демку, Демку!... — гукнув він, обнімаючи брата. — Нащо ти пішов у ченці?

— Скажи краще, Василечку, — одповів Демко, — де брат Петро?

— Тут, Демку,... тут усі: і Петро і Гнат. Ходи сюди!

Хлопець потяг брата під кручу до води, і там Демко побачив Петра, що разом із середнім братом Гнатом конопатив дуба. Петро був у самих штанях без сорочки, щоб не попеувати її дьогтем, свої ж широкі, четверикові лантухи — штани він підкачав угору й припязав мотузком до очкура. Все його могутнє, волохате від волосся тіло було в усій своїй красі. В одній руці він держав на довгому держаку квач, а в другій кудель, і коли Василь гукнув братам, що їде Демко, Гнат, що був молодший за Демка, вибіг йому назустріч, Петро ж так і зустрів брата, не випускаючи з руки квача.

— Ото замість того, щоб одружитись, так пішов у ченці? Що ж, це діло добре: ліпше спасти душу в манастирі, а ніж запровадити її в пекло через жіночу спокусу!

Демко зразу розказав, що він не тільки не чернець, а справді оженився й оселився на Базавлуку. Не потаїв він і того, яке лихо випало на його голову.

Оповідання Демка не викликало в Петра ніякого до брата спочуття, навпаки: слухаючи його, він неначе навіть радів з того, що брат зазнав лиха за те, що не послухав старшого брата, коли він, Петро, не радив йому лишатись на Запорозжжі й передрікав усе те лихо, що сталося.

— Чого хотів, того й добув, — сказав він врешті, коли Демко скінчив. — Нема на кого нарікати... Не будь зрадником та не покидай товариства!

— Брате! — скрикнув Демко, — не один же я лишився на Україні... Половина товариства лишилася там!

— Від того ж і лихо наше, що забули ми честь лицарську та тулимося до бабського боку. Тобі дівка миліша й дорожча була за матір-Січ — ну, так і живи, як знав!

— Бійся Бога, Петре! Чи не однієї ж ми матері діти? Я до тебе за порадою прийшов: дружина ж не люлька, жива душа... до того ж син у мене лишився на Базавлуку... Допоможи вирятувати їх обох з неволі.

— А який біс намовив тебе придбати собі ту пеню?

— Та годі бо про це, Петре, вже того не вернеи. Коли в тебе в хоч шматок людського серця, так ти пожалій мене. Глянь, що ті кати мені поробили!...

З останнім словом Демко зняв з голови свій підкапок і, відкинувши рукав, показав тавровану руку.

Побачивши на голові брата замість оселедця лише кілька випадково не одрізаних волосків, Петро Рогоза випав на нього повні жаху очі.

— Де оселедець? — грізно гукнув він через хвилину.

— Це так з нас, запорожців, знущаються: таврують нас, як волів, і на глум, привселюдно, одрізують нам оселедці.

— Хто саме одрізав? Говори! — ще голосніше гукнув Петро так, що, почувши його вигук, запорожці почали оточати братів колом.

— Князівський управитель!

— Яку ж смерть ти йому заподіяв? — з погрозою спитав старший брат.

Демко соромивсь одмовити на це питання й винуватим голосом почав розказувати, як він лагодився зарізати управителя і як Галя не допустила його до того.

— Нікчемний бабій! — несамовито скрикнув Петро й так ударив квачем по дубові, що квач ростропився на дрібні тріски.

Дуже боляче було Демкові почути від брата таку образу замість спочуття, так що він навіть поступивсь од нього назад.

— Так от яка в тебе, Петре, для брата порада! Ну, так братайся ж ти тут з болотяним дідьком, а я пошукаю між товариством таких, що дадуть мені пораду й поміч і без тебе!

З тим Демко хотів іти до Січч, але Петро, що, ростропивши квач, стояв до нього спиною, тепер враз обернувся до брата:

— Підожди! Коли тй подарував своє безчестя, так я не подарую такого знуцання над козацькою честю! Той, хто одрізав тобі оселедця, умиється своєю кров'ю! Я поїду з тобою на Базавлук, щоб пометитися за нашу честь.

Менші брати, Гнат та Василь, поважали й боялися Петра, мов рідного батька, і дуже зраділи, коли він згодився їхати з Демком. Вони почали розважати обох братів, щоб угамувати збентежені їхні душі, і нарешті Петро таки помінякшав і навіть пожалів Демка. Покинувши роботу, він повів його до куріня, звелів скинути рясу та дав йому своє зайве запорожське вбрання й зброю, а коли Демко передягся, повів його показувати Січ.

Надвечір, коли все товариство позбіралося до курінів вечеряти, Демкові припала ще одна велика радість: між козаками він побачив свого шуряка Івана та Якова Люльку, що, не дочекавшись його в плавні, прибули на Дунай дубом за два тижні до цього.

Того ж вечера троє старших братів Рогозяних і Балан з Люлькою вже радилися, як іти на Україну, щоб пометитися за знуцання над запорожцями й щоб узброєною рукою забрати Галю й Миколку.

Всяк з козаків висловлював свої думки: той радив їхати морем та Дніпром, инший кіньми, тим шляхом, що ним ішов Демко; тільки Петро не казав, якої він думки, а коли його про те спитали, він сказав:

— Коли хочете, щоб я йшов з вами, то робіть те, що я казатиму, а я сам робитиму, як знаю.

Знаючи завзяття Петра, всі охоче згодилися обрати його за отамана й покластись на його досвід та метку вдачу.

XII.

На другий день по Січі пішла чутка, що з російської сторони прибув післанець од князя Потьомкина з тим, щоб умовляти запорожців повернутися на Україну.

Козаки захвилювалися. За два роки до Січи на Дунай прибуло чимало простих селян, що тікали з України під нещодеськими утисками кріпацтва, покидаючи там хто жінку, хто дівчину, хто батька й матір. Таких утікачів було на Січі під той час мало не стільки, скільки й певних запорожців, що вийшли з Дніпровської Січи із зброєю й деякими клейнодами, і хоч ті селяне на Дунаї одяглися в козацьке вбрання і носили при боці шаблі, а проте їх тягла до рідного краю непереможна нудьга за родинами. Не дивно, що звістка про можливість вороття на Україну освітила душі втікачів надією на з'єднання з родинами при щасті долі, і вони нетерпляче дожидали того часу, коли післанець прочитає листа Потьомкина.

Після обіду, справді, довбиш ударив у котли, скликаючи козаків на майдан. Товариство посунуло туди з курінів, мов комахня, а разом з иншими пішли туди й брати Рогозяні.

Коли брати вийшли на майдан, там уже стояла військова старшина й російський післанець, невідомий полковник.

У руці сивоусого кошового була срібна булава, а при боці виблискувала дорогими самоцвітами в золотих піхвах шабля. Ту шаблю, як сказав Демкові Петро, подарував першому кошовому, Андрію Бяху, ту-

рецький султан з тим, щоб вона переходила од кошового до кошового.

Позад кошового дужий запорожець держав волохатий бунчук. Військовий суддя держав свій пернач, писарь каламарь, біля довбиша були тулумбаси... Все було так, як і в Січі на Дніпрі, навіть клейноди були однакові.

Коли майдан був уже повний, кошовий уклонився на всі чотири боки й оголосив, що прибув післанець од відомого всім запорожцям князя Потьомкіна, по призвищу Грицька Нечоси, а з чим той післанець прийшов, так про те він скаже сам.

Після кошового почав говорити той полковник. Він повів розмову аж від часів Київських князів, доводячи, що Українці й Москалі одної матері діти; далі перейшов на те, що й у князя й у цариці дуже болять серце за своїми, мовляв, „блудними дітьми“, і вони закликають запорожців повернутись до рідного краю.

На доказ того, що він говорить правду, полковник прочитав листа, підписаного князем, а в тому листі, справді, було написано, що велика цариця, як рідна пенька, дарує запорожцям всі їхні провини, закликає повернутись до рідного краю й жити, де хто схоче.

Коли післанець скінчив, кошовий сказав йому голосно, щоб усі чули:

— У нас, мостивий пане, всі козаки вільні. Кого забить до рідної України, нехай собі йде з вами. Ви ходіть собі вільно по курінях і умовляйте козаків, як хочете. Ми того не забороняємо. Хто з товариства піде на Вкраїну та знайде собі долю, ми за того будемо радіти; хто не знайде долі, той знову до Січі повернеться та ще з собою й інших приведе так, що війську запорожському шкоди з того не буде. Що ж до того, щоб повернутись нам усім військом, як князь пише, так про це ми порадимось з товариством завтра на раді, сьогодні ж обміркуємо цю справу поміж собою.

На тому рада й скінчилася до другого дня.

Надвечір полковник почав ходити по курінях та вмовляти козаків згоджуватися на пропозицію князя:

— Хто хоче повернутись на Україну, — додавав він у всякому куріні, — не дожидаючи, поки підніметься все військо, нехай бере в мене білет з печаттю, а з тими білетами хто б не йшов, вільно пропустять на кордоні.

Увесь вечір, мало не всю ніч, запорожці хвилювалися. У Січі стояв великий гомін. Всі купчилися, гомоніли, радилися й сперечалися. Часто промовці переходили од натовпу до натовпу. Часом декільки окремих куп товариства сполучалися в один великий натовп, що займав навіть пів майдану.

Бажання побачити рідний край примусило багатьох стати на тому, щоб згодитися на пропозицію князя, і ті, що згожувалися, були не тільки з пізніших українських утікачів, а навіть і з давнього січового товариства.

— Яку землю дав нам султан? — гукнув в одному натовпі військовий старшина Бучинський. — Отсі болота, що ні до чого нездатні? Яка се Січ, що з неї конем не можна виїхати через те, що скрізь вода? Де наші коні? Де наші степи? Які ми запорожці без коней? Рибалки ми тепер, а не запорожці!

— Там на Дніпрі вільні степи! — гукнув за ним Іван Губа. — Там святі Божі церкви, а тут навкруги самі бусурманські погані мечеті!

Зачувши, що говорили Бучинський та Губа, Петро Рогоза зразу накрив обох промовців мокрим рядном.

— А ви ж чули в листі, щоб князь обіцяв повернути нам рідні степи? Чули ви, щоб він обіцяв нам наші стародавні запорожські землі й вольности?

Бучинський і Губа замішалися.

— Хоч і не чули, а певно, що все те нам повернуть...

— Овва! А чому ж вони не повертають вольностей та земель тому товариству, що лишилося на Запорожжі? Я вам скажу чому: наші землі вельможі вже розмежували поміж себе, а товаришів наших підвернули під себе в кріпаки, та ось що з ними виробляють!...

Тут Петро зняв з голови Демка шапку, а далі заголив йому руку й показав синє тавро.

— Бачили, люде добрі, як одрізують нашим братчикам оселедці, щоб не було й згадки про запорожців? Чули ви коли-небудь таке, щоб людей таврували, як худобу?

Великий натовп, що був навкруг Петра, захвилювався й загомонів з обурення.

— Отже глядіть!... — говорив далі Петро — буде так усім дурням, хто послухав брехунів Губу та Бучинського й повернеться на Україну! Не на те закликає нас князь, щоб повернути війську запорожському його землі й вольности, а, мабуть, через те, що має на мислі Турків воювати, так шаблі наші йому потрібні, а як скінчиться війна, так поголять нам чуби та повернуть у пікінери, або потаврують, як худобу, у кріпаки. Тоді, може, знову схотіли б ви на Дунай, так шкода: чортового батька тоді султан кого-небудь з нас прийме.

Поки Петро скінчив, засоромлені Бучинський та Губа вже заховались у натовпі козаків і пішли геть.

Такі суперечки йшли по всіх курінях, по всіх купках запорожців, і що далі йшов час, то все більше козацтво поверталось до думки, що ліпше бути вільними, хоч і в чужій стороні, а ніж невольниками в своїй рідній.

На другий день після обіду знову загуділи тулумбаси, і козаки зібралися на майдан, як і вчора. Кошовий уклонився товариству й почав говорити до козаків про те, що в листі князя немає обіцянки, щоб запорожцям повернути їхні стародавні права й землі, а є тільки обіцянка подарувати провини; а що ніяких провин військо запорожське не вчинило і навіть свої землі, кровю батьків політі, без змагання віддало, то нам, колиб повернулися ми на Україну, нема на що сподіватись.

Після кошового говорили дехто з старшини, а далі й прості козаки, і стільки тут довелося післанцеві Потьомкіна вислухати докорів і за покривдження старої січової старшини: Кальнишевського, Глоби, Порохні й інших, і за поневолення тих з товариства, що лиши-

лися на своїх землях, що він відразу стеряв надію на згоду війська повернутися на Україну... І, справді, коли кошовий сказав, щоб ті, хто за згоду виходити з Дунаю всім військом, переходили в праву руку, ніхто не рушився з місця.

Коли всі нагомонілися, кошовий підняв булаву й, призвавши до спокою козаків, звернувся до полковника:

— От тепер ви самі чули, чого хоче військо запорожське, а ми доручимо вам листа до князя й у тому листі напишемо, що коли хоче він, щоб ми всім військом повернулись у рідну сторону, то нехай раніш визволить з кріпацтва й з неволі всіх наших покритвджених братів і поверне їм стародавні права та одвічні наші землі по давні границі: по Орель, Буг та Берду. Тоді й ми піднімемо свої клейноди та радо повернемося до рідного краю.

На тому й скінчилася рада. Увечері по Січі вже чути було музики, співи й регіт: козацтво гуляло, згадуючи січове життя на Підпільній.

Вже зовсім було темно, коли в паланку до післанця-полковника прийшло двоє козаків. То були Петро та Демко Rogozani.

— А що вам, козаки? — спитав полковник.

— Прийшли по білети! — одповів Петро.

— Хочете на Україну?

— Та вже ж нікуди. Там у мене жінка й діти... — брехав Петро. — Якого дідька я буду тут бурлакувати. Отсе мій брат, теж жонатий, та ще й третій брат є. Всі ми хочемо повернутися до рідного краю. Тай товаришів ще з собою підмовляємо. Ви, пане, дайте мені білет на десятьох, та глядіть з печаткою, щоб ніхто до нас не чіплявся. Нехай вони щезнуть — отсі болота та негрі.

Полковник був радий, що як не все військо, то хоч окремі ватаги запорожців повернуться на Україну, і він покаже князеві, на скільки козаків видав білети.

— Так ви беріть кожний на десятьох козаків — сказав він, сідаючи писати білети — та підмовляйте йти з собою як найбільше товаришів.

— Як так, то й так! — одповів Петро.

Через кілька хвилин Петро, посміхаючись собі в вуса та ховаючи білети в кесет з тютюном, виходив од полковника.

XIII.

Через кілька день трое братів Rogozjanin: Петро, Демко й Гнат, а з ними разом Іван Балан та Яків Люлька прибули до Килії, щоб купити там коней. Біля них було ще п'ять січових товаришів, що їх Петро закликав з собою. Двоє з них: Гробарь та Гайдабура мали жінок: один у Романкові, а другий у Нових Кайдаках, і хотіли перевезти їх на Буджак так само, як Демко хотів перевезти Галю; останні ж трое: пристаркуватий і загартований у бойовищах та походах Гайдабура та двоє братів Пугачів пішли з Петром, щоб пограти кіньми по рідних степах, а як буде потрібно, той у пригоді стати своєму побратимові Петрові.

Усі товариші були з грошима: Демко мав ті гроші, що взяв у Вилкові, продавши монастирського коня; Петро мав чималі гроші ще з Дніпра, з часів турецької війни; з останніх козаків теж дехто мав гроші від тих часів, інші ж заробили дещо з свого рибальства, продаючи рибу по Дунайських городах: Тульчі, Килії, Смайлові, Браїлові і навіть Силістрії.

Прибувши у Килію, козаки купили собі десять добрих коней і озброєні, як годилося козакам, шаблями, чингалами й пістолями, виїхали з Килії тим саме шляхом, що ним їхав Демко до Бугу.

У всіх було вільно й радісно на серці. Пахощі Буджацьких степів виповнили душі козаків згадками про свої рідні запорожські стени, і вони жваво вигравали кіньми. Петро ж, занудьгувавши за два роки за герцем, так крутив тепер свого коня й кидав його в усі боки, пригадуючи всі витівки запорожського герця, що сердешний кінь його, хоч і був дужчий за коней інших товаришів, тільки хекав та хропів.

Через тиждень походу козаки вже перейшли Буг на Овечому броді й прибули просто до московського кордонного ротмистра. Той мав уже наказ од Потьомкіна пропускати всіх запорожців на руську сторону й, прочитавши білет, що показав йому Петро, почав говорити приязно:

— Мабуть, жінки у вас є на Україні, що ви вертаєтесь, а колиб не жінки, то, мабуть, чортового батька вас тут би й побачили.

— Та звісно, пане ротмистре, — одповів Петро: бабське коліно, хоч воно й нікчемне та плаксиве, а все ж без нього якось моторошно. Таке воно проклятуще, що й до нього вабить і від нього вадить. От і вам тут, пане ротмистре, без жінки, мабуть, не з медом живеться.

— Погано, що й казати... Ну, їдьте собі з Богом далі, — от вам ваш білет.

Рушивши від Бугу, запорожці пішли на схід сонця рідними степами на Інгул, Інгулець та Жовті Води, прямуючи до Дніпра на Романково, щоб забрати там родину Гробаря.

Де-не-де по колишньому Дикому Полю тепер уже будувалися панські оселі, по степових кряжах між травою вже визначалися колії шляхів і на тих шляхах козаки кілька разів перестривали великі ватки переселенців з дітьми й усяким абіжжям. То все були кріпаки: пани скуповували їх по Україні й Московщині та, як гурти худоби, переганяли на подаровані їм степи Дикого Поля.

Петро дуже вороже поглядав на панські будівлі й на переселенців:

— Ач, як засмітили вражі пани наше Дике Поле! Колиб моя воля, так я з одним полком запорожців вичистив би його анову. Усі оті будівлі зникли б так, мов би їх корова язиком злизала.

Невеселі думки сповивали чола й останніх запорожців: вони наочне бачили, що їхні одвічні землі беруть у цупкі пазурі нові володарі й що не може бути вже надії на те, щоб ці землі знову їм повернули, як сподівалися того багато дехто з запорожців.

На п'ятий день ходу від Бугу козаки побачили з високої гори широкий блискучий Дніпро й біля нього під горою — Романково.

Село Романково, як і інші села вище Дніпрових порогів, як от Тритузне, Карнаухівка, Таромське, Кам'янка (лівобічна), обидва Кодаци й Чаплі, побудувалися ще за часів Старої Січі й належали до запорожського підданства; після ж зруйнування Нової Січі, вони дуже побільшали, бо по них оселилося чимало січового товариства. Великому зросту сих сел сприяло ще те, що вони малися на російських картах, і через те їх не віддали панам, а записали в казенні села.

Проте й на ці села скоро набігло лихо: мало не всіх парубків тай з жонатих, хто був молодший, побрали в пікінери. Се лихо примусило й Гробаря, коли його взяли в пікінери, втікти на Дунай.

Біля хати Гробаря, до котрої заїхали запорожці, скоро зібралося мало не все Романково, дивуючись на козаків, бо при зброї їх тут не бачили вже два роки. Дехто з селян пізнали серед дунайців своїх товаришів, порозбірали їх по своїх хатах на гостювання. До тих хат сходилися люди, і розпитуванням про життя на Дунаї не було кінця краю.

Тільки Петро та Демко Рогозяні не гостювали ні в кого. Демко, з доручення брата, продавав усіх копей, що на них прибули козаки, а Петро купував великого дуба, найбільшого в цілому Романкові, щоб ним плисти Дніпром повз пороги до Базавлуку та, забравши там Галю, вертатись тим дубом на Дунай через Чорне Море. Так надумав Петро, хоч і доєї нікому своїх думок не виявляв.

Поки брати клопоталися по справах, молоді козаки Гнат Рогоза та Іван Балан, що під час походу вже успіли побрататись, зачувши на околиці міста дівочі співи, пішли туди. Вбрані у червоні запорожські жупани, з шаблями при боці й шапками набакар, молоді козаки почали залицятися „на вулиці“ до дівчат, закручуючи свої, ще дуже невеликі, вуси на аздрість

та безголовя Романківським парубкам, що побоювалися за своїх дівчат.

Дівчата тулилися одна до одної, немов захищаючись од чарів запорожців, а самі тим часом запускали їм очима таких бісиків, що, здається, й мертвого привабляли б до себе.

Після співів усі почали грати в гори-дуба. Пристали до того й молоді запорожці.

Зразу довелось горіти Гнатові. Оглянувся він, аж у задній парі стоїть чорнява, прехороша дівчина, заквітчана червоним маком. Гнат зустрівся з нею очима.

— Будеш ти зо мною в парі! — сказав він собі, і як уже та дівчина не викручувалася, як не ухилилася од нього, а врешті таки опинилася в його обіймах.

До того часу Гнат, зростаючи з малих літ на Січі, тільки один раз і бачив дівчину, як ішов з військом з Дніпра на Дунай, тай то тому вже минуло два роки; через те не дивно, що гнучкий та м'який дівочий стан, затріпотівши в його обіймах, мов жаром обпалив усю його молоду істоту. Тільки зважаючи на прохання засоромленої дівчини, він випустив її з обіймів і, взявши за руку, повів до гурту.

Ідучи поруч з дівчиною, він щільно розглядав її. Розглядав шию, що визирала з поміж разків намиста, і білу, гаптовану шовком сорочку, що ворушилася від хвилювання дівочих грудей, і смугляве, хороше обличчя, що від погляду козака палахнуло жаром і скидалося на той мак, що був устромлений у її волосся, і карі оченята, що вона соромливо ховала за рясними віями.

— Як тебе, дівчино, звати? — спитав Гнат, коли вони стали у парі.

— Настею!

— А чия ти?

— Батькова та материна! — жартуючи, одповіла дівчина й весело глянула йому в вічі...

І що вже то був за погляд! З того погляду козак навить забув, про що хотів далі питати.

— Чому ж ви не біжите? — гукали їм з усіх боків.

Вони побігли. Парубок, що тепер горів, хотів ухопити Настю й навіть доторкнувся до неї, та Гнат перечепив його ногою, і той упав, Гнат же знову вхопив дівчину.

Той парубок був завзятий і, скочивши на ноги, наскочив на Гната.

— Ти якого біса перечіпався? Пусти дівчину, я її вловив!

— У моїх вона руках, так я й уловив — одповів Гнат. — Не віддам, хоч ти тут розсядєся!

— Пусти, бісів паливоди! Вона моя дівчина... Бо, як не пустиш, так я не подивлюся, що в тебе шабля при боці.

Парубок був закоханий у Настю й не хотів одступитися од дівчини, що так йому вподобалась. Зчинився бешкет. Парубок однімав Настю й мняв Гнатові руки, та не помагало. Дівчина почала плакати, інші парубки заступилися за свого товариша, гвалтуючи, що запорожець не по правді перечепив парубка. Вони обступили вже Гната та Івана цілим натовпом, погрожуючи кулаками.

— Хто доторкнеться, зарубаю!... — гукав Гнат, зовсім не розуміючи, що робить. — Моя дівчина!... Не оддам нікому!

Невідомо, чим би скінчився той бешкет, коли б зза тину не вийшов Петро.

Побачивши, що Гнат держить дівчину так цупко, мов кіт мишеня, він так і палахнув з пересердя.

— Ти що тут коїш, лобуряко? Бешкет зчинив, неначе й справді запорожець! Ще на губах молоко не обсохло, а вже в гречку стрибаєш! Чи не київ схотілося?

Суворий погляд брата зразу вибив чад із голови Гната. Руки його рознялися, дівчина вирвалася й побігла до своєї хати, а парубки одійшли далі від велетенської й суворой постаті завзятого січовика.

— Ходи, бісів сину, зо мною до дуба, я тебе повчу, як з дівками женихатися!

З тим Петро повернувся йти у берег, до Дніпра, а слідом за ним мовчки пішли й Гнат з Іваном.

Ранком другого дня запорожці, забравши на дуба жінку й дітей Гробаря, рушили дубом униз по Дніпру.

Гнат сидів невеселий, замислений.

— Невже ж то, — думав він, — увесь вік мені прожити бурлакою, як брат Петро? Навіщо ж тая воля, що в Січі, коли вона гірша за неволю? Тутешні парубки хоч не в кармазинах ходять і без шабель, так зате вони кохаються з дівчатами, живуть серцем... щастя кохання знають. Нащо ж і жити на світі, як не знати того щастя?

Він виявив свої думки Іванові, і той згодився з ним.

— Бог з ним, з січовим життям... — говорив Іван — яка там утіха?... Тільки що пити... На Буджаку можна й так прожити вільно біля землі. Візьму я отсе разом з Галею ще Івгу... Чогось мені без неї сумно та журно. Одружуся з нею тай будемо жити на Буджаку поруч з Демком.

В ту хвилину дуб процливав пова високу скелю біля Романкова. Дивиться Гнат, аж на скелі Настя з відрами стоїть та білою хусточкою слізеньки втирає, а далі, як угляділа його на дубі, тай ну хусточкою в новітрі махати.

— Прощай, прощай, бравий козаче! — вимовляла та хусточка. — Недовго судилося нам з тобою в парі бути.

Скочив Гнат на чердак дубу, зняв шапку тай ну махати нею.

— Прощай, прощай, дівчинонько! Як живий буду, то по тебе прибуду!

Далеко вже дуб од Романкова. На рожевій від проміння ранкового сонця пелені Дніпра він здається дрібною комахкою, а дівчина все ще стоїть на скелі й дивиться в слід тому, хто так несподівано збаламутив її молоде, дівоче серце.

XVI.

Недовго пливли козаки. Тільки, сидячи в дубі, поснідали та пообідали, аж тут уже й Нові Кайдаки, де жила дружина Гайдабурі.

За часів Нової Січі в Нових Кайдаках була збудована добра запорожська фортеця, після ж скасування Січі Нові Кайдаки зразу були повернуті на повітове місто нової Новоросійської губернії, а городничим міста було призначено полковника Шостака.

Коли запорожці прибули до Кайдаків, там будувалося чимало нових казенних будняків, стіни ж фортеці руйнувалися.

Наказавши Гайдабурі, щоб до ночі був із своєю родиною на дубі, Петро з товаришами пішов обдивлятися по місту та купити як найбільше харчів, щоб уже вистатило їх на всю далеку дорогу.

Тільки вєпіли запорожці піднятися нагору до церкви, де був базар та крамниці, як їх оточили з усіх боків кайдачане й сунулися за ними слідом, дивуючись, звідкіля взялися козаки, коли вже два роки було заборонено запорожцям не тільки носити зброю, а навіть одєжу, і звати себе запорожцями.

Чимало й тут знайшлося товаришів і навіть приятелів наших дунайців. Розпитуванням про життя на Дунаї й тут, як у Романкові, не було кінця-краю, і козакам зовсім не давали ходу.

Тільки простяглися було наші козаки до однієї перекупки, з рундуку котрої на них приємно дивилися оселєдці, тараня й чехоня, як їм перепинив шлях поліцай у білих, вузьких, як дудки, штанях, синьому каштані з шаблею при боці. Знатъ було, що то не простий поліцай, бо позад нього йшло ще двоє городовиків.

— А стійте, лишень, — сказав він, ставши проти Петра, — що ви за люде?

— Хіба не пізнали? — одповів Петро. — Ми ж запорожці!

— Які такі запорожці? — почав гримати поліцай: — немає тепер запорожців! Мабуть, розбишаки якісь або втікачі! Як насмілилися шаблі чіпляти?

— Запорожцям бути без шабель не годиться! Ми не тутешні запорожці, а вільні, — зза Дунаю!

— Цить, цить! — замахав на Петра руками поліцай. — Ходить усі за мною до городничого.

Петрові це не подобалося; проте, маючи в кишені білет з печаттю післанця князя Потьомкіна, він, не вагаючись, пішов з товаришами за поліцаєм.

Кодацький городничий Шостак був уже підстаркуватий і гладкий чоловік. На своєму віку він уже послужив чимало в війську й тепер у чині полковника одпочивав на посаді городничого. Коли до нього привели запорожців, він, після смачного обіду й доброї пляшки горілки, вже виспавсь і тепер сидів у халаті, смокчучи люльку на довгому чубуці.

Коли поліцай одрапортував йому, що привів таких запорожців, котрі втекли на Дунай, він вип'яв на козаків свої здивовані очі й почав гримати.

— Отсе добре вскочили ви до моїх рук! Як же се ви сміли тікати до бусурманів? Ось я зараз усіх вас голубчиків у колодки!

— Підождіть, пане полковнику!... Не хапайтеся! — сказав Петро. — Те вже давно цариця нам подарувала, а світліший князь уже аж двічі заслав до нас післанців намовляти, щоб верталися назад. Він і землі нам і вільне життя обіцяє. От на те нам од полковника, князівського післанця, і білет дано, щоб нам ніде ніякої перешкоди не чинили!...

Прочитавши білет, городничий почав неймовірно розглядати його з усіх боків і навіть проти вікна на світ.

— Не чув я про такі білети нічого... — сказав він згодом, — і наказу такого в мене немає. Чи не самі ви, голубчики, цей білет написали? Певно, що воно так і буде.

— Іванов! — звернувся він далі до старшого поліцає: — Який у нас наказ про запорожців?

— Наказ світлішого князя від 1776 року, щоб усіх, які знайдуться не панські, запорожців віддавати в пінінери.

— Чули? — гукнув городничий. — Признавайтесь мені зараз: хто з вас панський, а хто казенний?

— Та які ж там у Туреччині пани? — обізвався Петро. — Чудні ви, пане! Ви гадаєте, що й там князі та графи?... Там паші, мурзакі та беї.

— Це ми все розберемо: хто ви й відкіля. Перш за все я ваш білет пошлю до губернського правління в Кременчук, щоб там роздивилися, чи він певний.

— А скільки ж то мене часу? — спитав Петро.

— А місяців зо три мене...

— А як же ми будемо без білета?

— У в'язниці вам все одно він непотрібний!

Тепер і Петро зрозумів, що справа виходить на зле: що може доведеться шаблями та чингалами собі до дуба стежку прокладати. Проте раніше, ніж проливати кров, він удався до хитрощів. Почувши, що дехто з товариства почав сперечатися з городничим, доводячи, що запорожці вільні люди, він зразу спинив їх і повів розмову сам:

— Ви пробачте нам, пане полковнику. Як ми третій рік уже не бували тут, то й не знаємо, що тут діялося й як воно є. От, будь ласка, скажіть, як воно сталося, що запорожці були вільні, як от приміром ви, пане, а тепер ви питаєте, чи немає поміж нами панських?

— Бачу, що в тебе в голові горобці літають. Не дурно ж вона, як винницький казан, завбільшки. Було колись ваше, та минулося, а тепер усі запорожці, що по панських землях сидять, так то панські кріпаки, а таких, що вештаються по селах, як от ви, забирають у пікінери на царську службу. От що!

— Так виходить, пане, так, що як хто запорожець, так або роби в пана, або служи цариці?

— Нарешті таки збагнув! Так же воно й є!

— Так про що ж ви, пане полковнику, турбуєтесь? Адже ж ми з тим і прибули сюди з Дунаю, щоб у пікінерах цариці послужити!

Городничий глянув на Петра здивовано, а товариші того ледве не скрикнули з обурення, та таки вдержалися.

лися, зрозумівши, що Петро хоче обморочити городничого.

— Як? Самі, охотою йдете? — спитав Шостак.

— Та вже ж не як! Запорожцеві що? Звісно, або гуляти або воювати... Гуляня нам за два роки просто остогидла, а воювати так аж руки сверблять... От ви, пане полковнику, і напишіть, значить, до губерньського правління, щоб нас прийняли в пікінери, а ми поки що на прощання погуляємо!

— Так ви б же так зразу й говорили, що приїхали служити пікінерами, а то почали вертати нісенітницю про якесь вільне життя. У пікінери я можу вас і без губерньського правління віддати... на те в мене наказ є. Як що так по добрій волі йдете, то йдіть з Богом догуляйте, а завтра я й виражу вас у Самарь.

— От спасибі, що недовго тут держатимете... — сказав Петро. — Коли б скоріше до війська, бо воювати прятком хочеться!

Уклонившись городничому, Петро махнув рукою товаришам:

— Ну, панове, ходіть та вдаримо сьогодні ще лихом об землю!

— Тільки глядіть бешкету не чиніть, — гукнув у слід козакам городничий і почав розпитувати підручного про інші справи в місті.

Петро справді повів товаришів знову на базар та завів до шинку, на берег же до дубу нікого й не пустив іти, щоб поліцаї не вистежили, що в запорожців стоїть дуб напоготові. Тільки коли вже смеркло, козаки пішли в берег і, діждавши Гайдабуру з його жінкою, після третіх півнів відіпхнули дуба на воду й попливли вниз за водою.

На сході небо почало біліти. Зірки зблідли, стеряли свої яскраві проміння й одна по одній зникли з очей козаків. Темний, як ніч, Дніпро почав на сході вкриватись сперше срібним, а далі срібно-рожевим килимом. Кайдаки міцно спали, як і та воля, що її при спали тут пани городничі.

Демко Рогоза, що був під час усієї подорожи дуже сумний і небалакучий, нарікав щодня на те, що брат Петро не поспішав, тепер повеселішав, радіючи, як з того, що так щасливо вони уникнули в Кайдаках пригоди, так і з того, що до Базавлуку тепер було вже недалеко, і він скоро побачить свою Галю, пригорне її до серця, приголубить, заспокоїть після нелюдського життя, тяжких образ та мук і повезе разом з любим сином на вільне життя, до лиманів, під захист пової Задунайської запорожської Січі.

— Добре викрутилися, — обізвався під той час Петро, — та тільки що будемо робити без харчів? За тими поліцаями не довелося навіть хліба купити.

Всі сиділи стомлені й невеселі.

Саме тут на білуватому обрії неба виник з темної пелени Дніпра Манастирський острів, і проти нього над скелями Дніпра визначилася біленька хатина старого Глоби. Глянувши на той зімовник, Демко пригадав, що в старого запорожця чимало у млині робітників, а де багато людей, там повинно бути й багато харчів.

— Не журися, Петре, — обізвався він. — Підвернеш дуба до Глобиного млина, так будуть у нас і харчі.

XV.

Коли трохи розвиднилося, дуб пробігав уже повз Половицю. Не більше, як два роки минуло з того часу, коли Демко був тут з покійним своїм тестем, а вже які помітні сталися тут одміни.

Запорожських зімовників понад Половицею вже не було, а натомість по долині будувалися великі будинки. У праву ж руку од хати Глоби, поміж скелями та по каміннях будувалася ціла слобода.

Дуб наближався вже до протоки між Манастирським островом та млином Глоби. Чарівне було це місце за часів Запорожжя: не то, що тепер, коли всю голову острову побили на камінь та продали на брук катеринославських вулиць та на будівлю мосту через Дніпро. Та голова була дуже висока й скидалася на

велике замчище. З правого боку протоки, вище млина Глоби, теж випиналися над водою такі високі скелі, що до верху їх і з рушниць б не досягнути. І от ті височенні скелясті гори, уквітчані кучерявими дубами, мов вартові, стояли по обидва боки протоки, зазираючи в її прозірні води.

Всі подорожні, захоплені красою берегів, з напруженням дивилися, як їхній дуб супував у протоку, мов у темну пащу звіря.

— А ну, ти, вчений! — зненацька гукнув Петро до Демка. — Прочитай лишень, що то на тих дошках написано!

Демко тільки тепер, коли брат звернув його увагу, помітив, що й на острові й на березі стояли стовпи, а на стовпах були поприбивані дошки. Придивившись у бік острова, Демко голосно прочитав:

— Острів князя Прозоровського!

Пéревівши ж очі на берег, додав:

— Власність світлішого князя Потьомкіна!

— Бодай би тобі заціпило з твоєю наукою! — зверовано гукнув Петро і плюнув набік з пересердя.

— Та це ж Глобин сад, і млин, і хата! — загукали всі. — Ми ж усі знаємо, що тут усяку рослину Глоба садив власними руками!

— Ще й досі не розумієте? — сердито буркнув Петро. — Ще й пан Шостак не навчив вас розуму! Було все Глобине, а тепер виходить, що й усе те, що придбав Глоба, і сам він стали власністю світлішого!

Омутні стали козаки й одвели очі од скель, неначе ті скелі вже нелюбі їм стали... А велика бистря Дніпрової протоки, неначе павмисне, щоб не завдавати козацькому серцю жалю, так підхопила дуба, що козаки й не зчулися, як промайнули повз млин, що своїм великим колесом розкидав під скелями по повітрю цілі пасма блискучих бризок.

Вже далеченько від млина пристав Петро дубом до берега й разом з Демком та кількома товаришами пішов до Глоби.

Хоч було ще дуже рано, а проте коваки здибали старого вже у млині. Він саме давав розпорядок, чие зерно раніше засипати та кому з робітників що робити.

Побачивши перед собою озброєних запорожців, Глоба здивовано й радісно гукнув:

— Пугу, пугу! Звідкіля вас Господь приніс? Чи по волі, чи по неволі?

— Добрі молодці все по волі ходять! — одповів за всіх Петро, чемно вклонившись старому. — Зарадьте, діду, нашому лихові: дайте нам на тиждень харчів.

Петро розповів про те, звідкіля й куди мандрували запорожці і через що опинилися без харчів, Демко ж розказав про свою лиху годину й про смерть тестя.

— Покарав, покарав нас Господь... — кілька разів говорив Глоба, слухаючи оповідання братів. Коли ж вони скінчили, він, похиливши зажурену голову, додав:

— Його свята воля... От і моїх сусідів, що понад Половицею жили, покривдили: всі зімовники їхні поруїнували, землю поодбирали, а їм звеліли на каміннях хати будувати.

— А ви ж, діду, як? — снітав Петро. — Отже ми на скелі бачили дошку з написом про те, що ця земля вже не ваша, а князівська...

— Дошка справді там маячить, — одповів Глоба, та тільки мене ще ніхто не зачіпав. Був тут у мене сам світліший... Сади мої дуже йому подобалися, і наказав він усім, щоб мене до смерти ніхто не смів чіпати.

Очі Петра засвітилися недобрим вогнем, а брови міцно збіглися до кущи.

— Се, певно, через те вам така вийшла милість, що ви до смерти ще побільшите вашою працею сади для князя.

На виду старого запорожця зовсім непомітно було того запалу, що був у Рогози; навпаки, в очах його був тихий спокій і покірливість.

— Мені однаково, сину! — сказав він. — Не для себе працював я, для людей. Божої рослини князь не звість, а як помре, то з собою не візьме... Хоч так, хоч сяк, а мої садочки людям на користь підуть...

Погомонівши ще деякий час, Глоба покликав усіх гостей до своєї хати снідати, а після того дав козакам цілий бурдюг сала, два лянтухи пшона, кілька сот тарані, пудів зо два хліба, а овочів та всякої городини стільки, скільки козаки спромоглися взяти.

Далі старий запорожець провів гостей до дуба й почав з усіма прощатись.

— Дай вам, Боже, діти, щасливо на Дунай повернутись і вільними віку дожити... Очеретові старому, моему побратимові, уклоніться низенько... Вже ж мені на цім світі з ним не бачитись...

Не вдержав старий запорожець непроханої сльози, і покотилася вона гаряча на його сиву бороду...

Вдарили козаки веслами у воду — одскочив дуб од берега, і понесли його прудкі хвилі вниз до порогів, лишивши старого запорожця на березі самого з його старістю й сумними думами.

За хвилину Манастирський острів лишився вже позаду козаків, і дуб вибіг до зімовника запорожця Мандрики. Проти того зімовника простягся великий, вкритий лісом, острів Становий, а на ньому знову маячила чорна дошка з написом.

— Не читай... хай йому абищо! — сказав Петро братові, але той уже поспів очима прочитати:

— Острів князя Воронцова...

З Мандриківської протоки дуб вибіг у широкий Дніпро й прямував до Лоцманської Кам'янки. На чердаку дуба, поклавши руку на стерно й розправивши свою могутню постать, стояв Петро Рогоза. Сорочка на ньому була розхрістана, показуючи засмалені сонцем груди, руки напружені від кермування стерном, ноги широко розставлені, щоб хвиля, надавши на стерно, не звалила стерняря геть з чердаку. Скинута з голови шапка лежала долі, а довгий оселедць вільно маяв у повітрі; запорожець-велетень направляв дуба просто на скелю, що високою баштою стреміла з води.

— Куди ж ти держиш дуба на скелю? — збентежено скрикнули Гнат та Іван, що сиділи на передньому чердаку. — Дуба розіб'єш! —

— Повчіть свого батька, а не мене!... — одповів суворо Петро й трохи згодом додав:

— Послухати хочу, яка сьогодні буде година — чи безпечно йти в пороги.

З усіх козаків, що зараз їхали, тільки четверо, а саме: Петро, Люлька, Пугач та старий Гайдабура знали пороги, решта ж хоч часом і проїздили порогами, а проте кермувати дубом крізь пороги не вміли, бо не знали добре ні камінів та скель, ні звичаїв усякої течії й усякої лави порогів.

— Як то так: послухати, яка буде година? — здивовано питали молоді козаки.

— Буду я говорити блазням... — пробубонів Петро.
— Хіба з вас будуть козаки?

— Ба ні, сину! — обізвався до Петра Гайдабура: — так не годиться! Що з кого буде, про те Господь святий відав, а ми повинні молодь навчати, бо перед Богом за неї одвіт будемо давати, мов би за дітей своїх.

І, звернувшись до молодих козаків, старий запорожець сказав:

— Тут, діти, щоб ви знали, вода так об скелю б'є, що аж грає музикою, а як коли, то гуде, або голосить. Через те ця скеля й зветься Музичною. От як грає вона, наче музика, — то добра година буде, а як гуде або голосить, так хто б поплив у пороги, то годував би своїм тілом раків, от що.

Саме тут дуб, трохи не черкнувшись об скелю, метеликом пролетів ліворуч і загойдався на хвилях уже нижче скелі.

— Справді, неначе гуде! — скрикнув Іван.

— Чмелі в тебе гудуть у голові після вчорашнього бенкету! — сердито сказав Петро.

А мені здавалося, наче голосить! — обізвався Гнат.

— Та вже ж! — буркнув суворий козак. — То, мабуть, та дівка голосить за тобою, що ти на неї у Романкові й слини роспустяв!

— Ось бачите, дядьку, — звернувся він далі з докором до Гайдабури, — які тепер запорожці: скеля, як є, грає, а їм, бачте, вона гуде та голосить!

Суворий січовик плюпув і почав мовчки запалювати люльку.

Зараз за Музичною скелею були на Дніпрі сумні, скелясті острови, а з правої руки з високого, скелястого берегу вже дивився на запорожців Старий Кодак з його біленькими хатками, невеличкою церквою й височенними окопами.

Тільки глянули козаки на Кодак, аж назустріч їм уже заревів поріг Кодацький.

Що ближче дуб наближався до порогу, то все дужчало те ревіння, і нарешті козаки вже не чули один одного. Жінки зблідли на виду, тулили до себе дітей та хрестилися... Принишкли й молоді козаки, поглядаючи то на Петра, що мов кам'яний велетень стояв на стерні, то вперед, де Дніпро, вдарившись об цілий рядок скель, що простяглися впоперек нього, розбивався білою піною й неначе в безодні зникав з очей. Ще мить, і біла піна залила б і козаків, і жінок, і дітей... та не впіли жінки й діти заверещати, як дуб, мов легкоопера чайка, вже проскочив ту піну, впав усім днищем на першу лаву порогу й, розкидавши на обидва боки великі хвилі, полетів до другої лави. Те саме було вдруге, втретє й у четверте... І не минуло й трьох хвилин, як Кодак з його окопами вже заховався за рогом берегу, а дуб повагом біг по тихій воді.

— А тягнїть, лишень, хлопці, сюди барильце з горілкою — сказав Петро, сідаючи на чердаку, підобрававши по турецькому під себе ноги — та давайте, що там є, поснідати, бо вже, мабуть, і пан Шостак, кодацький городничий, прокинувся й сподівається нас на сніданок.

Всі весело засміялися, згадуючи, як Петро обморочив городничого.

— Метець ти, Петро! — обізвався Гайдабур. — Колиб не ти, то, їй Богу, не було б між січовою молоддю жадного певного запорожця.

Поки поснідали, дуб проминув уже величні Мосульські скелі, перебіг Яцеву забору, перестрибнув дві лави Сурського порогу, і перед очами козаків за-

півнявся вже поріг Лоханський, а скелястим островом Куликом посередині порогу.

Яків Люлька, що тепер стояв на стерні замість Петра, направив дуба під лівий берег, де саме йшла найпрудчіша течія Дніпра, що звалася козачим ходом, і під'їхав під високі, чорні, непривітні скелі.

— Жінки, бережіться змія! — гукнув він, коли під однією скелею несподівано роззявилася темна й страшна, як паща звіря, печера.

— Ох лихо! — скрикнули жінки, жахливо дивлячись на ту печеру.

— Який там змій! — обізвався Петро. — Нащо б ото я полохав жінок та дітей!

— Оце ж та сама печера, що в ній, кажуть люде, живе змій! — провадив Люлька.

— Чули, чули ми! — обізвалися жінки. — І літає він і людей хватає та сюди тягає. Ото ж, мабуть, кісток тут людських!...

Жінки міцно тулилися до своїх чоловіків і, хрестячись, поглядали на печеру.

— Бабські брехні... — пробубонів Петро й, поколювавши протичкою в люльці, потяг у себе цілу копицю диму.

Поки велася ця розмова, печера лишилася вже позаду, а дуб, проскочивши чотири лави Лоханського порогу, набіг скоро й до Стрельчої забори й зрівнявся з оточеною з усіх боків Дніпром великою скелею.

Небагато ще минуло часу, а козаків облив уже своєю піною Звонецький поріг, а слідом по ньому й Тягинська забора. Тільки обсохли та обтрусилися після Тягинки, а тут уже загудів і Дід, або Ненаситець.

Петро Рогоза знову пішов до стерня й став на чердаку поруч з Люлькою. Вони почали стернувати вдвох, бо знали, що великим дубом на Ненаситці одному не виправити.

Як і передрікала Музична скеля, година була дуже сприятлива: вітру не було, і вода линула до порогу тихо, відбиваючи в собі золоте проміння сонця й блакитне небо з невеликими, біленькими, немов руна чи-

стої вовни, хмарками. Перед очима все вище виникав з води камінь Рвач, а що було за Рвачем, того не видно було, бо Дніпро зникав там з очей, ховаючись за каміннями, разом з цілими горами своєї піни... І тільки могутнє гудіння й ревіння подавало звістку, що там нижче, за Рвачем, Дніпро падав на гострі скелі й то стогнав, то ревів диким звірем, лютуючи з того, що несила йому вивернути геть ті скелі й каміння, що рвали на шматки його тіло... Гребці вже не чули голосу стернарів, і Петро тільки рукою показував, з якого боку загібати, а з якого табанити.

Не допустивши дуба до Рвача, стернарі круто звернули його в ліву руку, і не встигли жінки скрикнути, як дуб підхопила непереможна сила течії й, мов тріску, почала перекидати його з одної лави порогу на другу. Не один раз забрав тут дуб води своїм носом, не раз заливала його й бокова хвиля, немов навмисне збиваючи його з ходу на скелі, щоб розбити на тріски, та Петро з Яковом міцно держали стерно, і вода бренила позад дуба, як бренила натягнена струна.

За хвилину дуб проскочив усі дванадцять лав порогу й вийшов на тиху воду, лишивши далеко з правого боку скелю Манастирку, що влізла з правого берегу в саме пекло порогу.

— От тепер і пообідати б непогано! — сказав Петро, сходячи з чердака дуба, і, обернувшись до свого товариша, додав: — Сходь і ти, Якове, тут уже й дитина вправить.

— Гей ти, паливоди! — гукнув далі Петро до брата Гната. — У гречку стрибати вже вмієш, а стерна ще й до рук не вмієш уяяти! Ходи до стерна!

— Нащо ж я маю ставати до стерна, коли ти говориш, що тут і дитина вправить? — одповів Гнат. — У дубі в дитина, нехай вона й стернує!

— Ну, ну, не базікай, — сказав Петро суворо, — а йди, коли тобі говорять.

Гнат більше не сперечався й, ставши на чердак, почав стернувати.

Козаки пообідали без варєва те, що подарував їм Глоба: сало, тараню й огірки. Нема чого говорити — уконтентувались поки добре, — так, що хоч би й відпочити, так на горе не було часу: через годину підбігла Крива забора, а далі Воронова. Та це ще б нічого, а то незабаром зашумів назустріч і Онука, або поріг Вовниги, а сей уже не жартує, довелося всім бути й на стерні й на гребках.

За Онуком Дніпро вужчав, а скелі берегами впищали й тиснули річку з обох боків, немов хотіли задавнити. Дуб біг поміж високими скелями, і ті скелі відбиваючись своєю диною, похмурою красою у прозірних хвилях Дніпра, досягали своїми тіннями до самого дубу. Над вечір він уже проскочив Будилівський поріг, і козаки здалеку вгляділи великі, диловіжні острови, що стояли поруч, розбиваючи Дніпро на три протоки.

Один з тих островів був увесь укритий лісом та червоною таволгою (лозою), звався він Таволжанський. Другий, з півсонтні сажнів заввишки та на півверстві завдовжки, був майже з однієї величезної скелі й звався Перуном. Висока голова сього острова, його довгий горбатий верх та відкинуті вперед дві довгі, плескуваті скелі скидалися на голову й тіло якоїсь почвари, що, лігши вподовж Дніпра, ще й простягла поперед себе дві довгі, дебелі лапи.

Петро направив дуба просто між лапи тієї почвари і козаки опинилися у захистному, вкритому піском та таволгою, куточку острова.

— Тут будемо ночувати, — сказав отаман. — Роскладайте багаття, а баби зварять нам кулішу.

Над головами козаків, заступивши їм світ вечірнього сонця, піднімались височенні скелі шиї й голови острова почвари.

— Ой, сумно ж тут як! — говорили жінки. — Ще боронь Боже, завалються ці скелі на нас. Ми ж тут, під цими скелями, мов комашки маленькі.

— Та чудно якось сей острів звється... — звернувся Іван Балан до Гайдабури. — Що то воно, дядьку, — „Перун?“

— Я й сам, сину — одновів старий запорожець, — ще з молодих літ цікавився дізнатись, через що цей дивовижний острів так чудно зветься, так мені один старий рибалка розказав те, що я зараз тобі розкажу.

До Гайдабури підсунулися й козаки й жінки.

— У Києві, ще тоді, як правували там князі, а люде ще нехрещені були, стояв над Дніпром, вирублений з деревини, великий ідол, тоб то їхній божок, і звався той божок „Перун“. Тільки як прийшов час, щоб нашим людям охреститись, так того ідола вони звалили в кручу та й кинули в Дніпро. От і понесло його водою все вниз та вниз і, мабуть, винесло б аж у Чорне море, колиб він отут не зачепився за скелі... А як зачепився, так сам скелею став та й почав рости. До наших часів з невеликого ідола він виріс у цілу скелясту гору, і все ще росте, та Дніпро в обидва боки розпірає. Так от значить, як звали ідола Перуном, то так і острів сей почали звати.

— Ох лихо! — обізувалася Гайдабурина дружина. Так отсе ми під головою нечистого сидимо? Та це я всю ніч і очей не заплющу!

— Дурниці то, — заспокоював дід. — Який там нечистий?... Скелі, як скелі. Колиб це був справді нечистий, так од хреста розспався б. а сього Перуна, скільки не хрести, він усе стоїть.

Старий запорожець розбалакався і звернувся знову до Івана.

— От тут, сину, за татарських часів, найбільше їхня орда переправлялася через Дніпро, як набігала на Україну. Тут діди наші й підстерегали їх та одбивали хрещений народ.

Дід довго ще розказував молодим козакам про минулі події та стародавнє життя, і всі так захопилися його оповіданнями, що й не помітили, як насунулася ніч і сповила острів-почвару й їх самих густою темрявою. Багаття під казанком освітлювало тільки скелі двох лап почвари та запорожців, що сіли вже навкруги казанка вечеряти; до високої ж голови почвари те багаття своїм світлом не досягало й та голова сум-

ною плямою закривала собою більшу частину небо-зводу.

Ранком другого дня запорожці рушили від Перуна далі. Вони щасливо минули пороги Лишний та Вільний, птицею пролетіли поміж скелями Вовчого Горла, обминули скелі Розбійники, а в обідню пору вже вибігли й зпід височених скель Ключасу й побачили поперед себе острів Хортицю.

Втомлений боротьбою з скелями Дніпро розправляв та гладив тут свої збиті у водокрутні води й розстелив їх широкою, рівною, блакитною пеленою. Голова Хортиці та скелі Сагайдачного були останніми спогадами про пороги, далі ж Дніпро розливався широко, розбивався на протоки й рився в піски понад Великим запорожським Лугом.

Не спиняючись для обіду, запорожці попливли повз Сагайдачне далі, бо хоч і хутко плив їхній дуб, а все-таки до Базавлуку треба було плисти ще два дні.

Нарешті минули й ті довгі та тяжкі Демкові два дні. Козаки доїхали до Чортомлику, підвернули до руїн Старої Січі й поклонилися там могилі славного кошового Івана Сірка; далі ж звернули у Підпільню до Нової Січі — потужили там на руїнах запорожської слави й пізно ввечері прибули до Базавлуцьких Великих Вод.

XVI.

На Базавлуцьких хуторах з того часу, як управитель князя запровадив Демка в пікінери, вже не було кому згадувати про права запорожців та баламутити князівських кріпаків. Ївжин батько та Лубяний були для того вже занадто старі й, ледве видужавши після катування, залишили вже всякі змагання, відіуралися свого, нажитого довголітньою працею, добра та в усьому корилися прикащиківі.

Галля й Ївга одбували панщину, як і всі останні жінки й дівчата. Не всякий день вони бачилися; коли ж траплялося, що Ївга знаходила хвилину та прибігала до Галі, так вони, було, обнімуться, пригорнуться

одна до одної та так гірко плачуть, що навіть чужостороннім людям сумно було їх слухати.

— На кого ж вони нас покинули? — плакала одного разу Ївга. — Хто ж нас бідних оборонить од лихих людей? Хто захистить од кривди?

Сердешна дівчина не стільки сумувала з того, що минулося її вільне життя, як з того, що Галін брат Іван поїхав за Дунай і покинув її, не сказавши навіть прощай. А вона ж то його з дитячих літ любила, мов рідного брата, та мала надію, що й довіку житиме з ним укупі!

— Не парікай, голубонько! — одповіла крізь сльози Галя. — Не своєю волею вони пішли од нас: Демка повезли в кайданах, Іван же, ти знаєш, пометився за батька тай мусив раптом тікати. Помолимося Богу за них, щоб хоч їм Господь послав щастя й долі, а ми вже якось перетерпимо. Наша доля жіноча: ми звикли з дитячих літ коритися всім, козак ж не звикли коритися неправді...

Минув тиждень і другий. Прикащик знову почав залицятись до Галі й умовляти її до любовців, але вона не хотіла про те й слухати, перетерплюючи й лайку й знущання й важку роботу.

На третім тижні до управителя прийшла звістка, що Рогоза втік із служби, і куди подівся — невідомо. Покликавши до себе прикащика, управитель загадав йому звінчати Галю з якимсь парубком або вдівцем.

— Князь буде гніватись, — говорив управитель, — як довідається, що молода жінка та не дає йому приплоду... Треба з кимсь її спарувати.

У прикащика аж очі заграли з радощів, що він може досягти того, чого бажав.

— Дозвольте мені взяти оту козачку за себе! — сказав він і навіть уклонився управителеві.

Управитель глянув на нього здивовано.

— Хіба ти не наглядів собі дівчини, що хочеш узяти молодицю та ще й з дитиною?

— Дуже ця козачка мені в око впала! — одповів прикащик. — Дозвольте взяти!

— Ну, коли охота, то й бери!

— Шкода, що заходить Спасівка... — сказав прикащик. — Доведеться два тижні дождати.

— Підождеш... Не аби який великий час! — сказав управитель, посміхаючись, і залишив розмову.

Повернувшись од управителя, прикащик зразу ж пішов до Галі.

— Бачиш, хахлушка, — сказав він, — який я до тебе приятний: замість того, щоб тебе засікти на смерть за непокірливість, я зроблю тебе прикащицею, мою жінкою. Будеш найстарша на селі.

Галя зрозуміла речі прикащика так, що вона стала удовою, і зблідла, як крейда.

— Хіба Демко помер? — ледве вимовила вона.

— А дідько його знає, чи він живий, чи помер! — одповів прикащик. — Утік він з служби, і невідомо, де встє!

— Так він же живий!

— Однаково, що вмер, коли пропав безвісти. Отже лагодься до вінця. Після Спасівки зараз і поїдемо до Микитиногo Рогу. Там саме тільки посвятити церкву. і піп нас перших обкрутить.

Прикащик пішов геть, Галя ж навіть не збагнула, чи він жартував, чи правду говорив.

Проте через скільки день вона почула, що прикащик, справді, лагодиться до шлюбу й упорядковує свою господарство. Несчастій жінці світ потьмарився в очах з тієї звістки, і вона ледве дійшла до своєї хати. Душу її сповили тяжкі думки.

— Що чинити? — думала вона з мукою в серці: — може, справді, москалі не такі ж християне, як ми, і в них таки й можна вінчати од живого чоловіка? Як же врятуватись? Невже ж назавжди залишити надію жити з любим Демком? Невже мати за чоловіка свого ворога, чужинця?

Тут саме в колисці прокинувся Миколка і простяг до неї свої рученята. Галя захопила його й почала тупити до лона.

— Дитино ж моя ріднесенька... Сирітка од живого батька! Та коли б же не ти, так знала б я, що чинити: лиман глибокий... у ньому знайшла б я край своїм стражданням. Куди ж я тебе подіну, дороге мое немовлятко?

Далі молода жінка, держучи дитину біля лона, стала навколішки до образів і почала молитись.

— Не попусти, Боже, такої неправди! Ти звінчав мене з Демком, то й поверни мені його! Не дай мойому ворогові, чужинцю — нехристу, знущатись над моїм тілом і душею. Не попусти, щоб син мій звав батьком когось иншого од рідного свого батька — Демка!

Довго стояла Галя перед образами, і те моління за-спокійло її. Вона встала повна надії, що те не може статись, щоб її звінчали з прикащиком. Та не встигла вгамуватись її збентежена душа, як прикащик, неначе його кликали, вже й тут, у Галіній хаті.

— Що ж, моя молода, — говорив він жарливо, — чи все впорядкувала до шлюбу?

— Не буде того ніколи! — одповіла Галя спокійно й рішучо.

— Як то не буде ніколи, коли управитель звелів!

— А так, що й піп од живого чоловіка не звінчає.

— На те єсть наказ начальства, що як хто з служби втече, так можна його жінку звінчати з иншим.

— Не може бути таких наказів, бо те було б проти Бога. До того ж піп повинен спитати мене, чи згодна я піти за вас, я ж скажу, що незгодна.

Прикащик почав глузливо сміятись:

— Ой, яка ж ти дурна... сказано: хахлушка! То тільки в панів так, що своєю волею дівки заміж ідуть; кріпачки ж ідуть за того, за кого пан вводить.

— Як то? — злякано спитала Галя. — І піп не питає про згоду?

— Може й питає, як що так ведеться, та тільки не звертає уваги на те, що молода говорить, а робить те, що наказує пан. Не потурати ж дівкам? Може, яка й зовсім не хотіла б заміж іти, так панові ж треба, щоб був приплід, щоб кріпаків у нього більшало. От-

же я ласкою кажу тобі: покинь ти дроздитись, бо все одно я й зв'язану звінчаю тебе з собою. Не першу тебе силою будемо вінчати: знаємо, як те зробити!

Знову смертельна нудьга опанувала душу Галі, і вона ридала, поки знесилена не впала на лаву.

Минали одно по одному тяжкі дні. Наближалася друга Пречиста, а там уже можна було й вінчати. Не знаходячи собі ніякого порятунку, Галя знесилася серцем, і нею опанувала розпука. Проте ця розпука не знищила її завзяття — вона рішучо стала на тому, щоб не дати себе звінчати, а як уже не буде її ніякого порятунку, так укинутися в лиман разом із сином; поки ж що, вона рішила втекти з хати.

— Як маєш рости, синочку мій, нещасним кріпаком, — плакала вона над Миколкою, пригортаючи його до лона, — так ліпше я сама понесу тебе з собою на той світ!

А немовлятко неначе хотіло розважити матір: випручає рученята, гукає до неї та сміється... Сміялася й матір, радіючи на дитину, але очі її рослили ту ухмилку пекучими сльозами. Не приведи, Боже, нікому сміятися таким сміхом, як сміялася Галя, лагодячись нести свою дитину в холодні хвилі лиману!

Як тільки, через кілька днів, Галя почувала од прикащика, що завтра рано їхати до церкви, вона, дждавши вечора, взяла в торбу хліба, а на руки Миколку та, ховаючись у темряві, вийшла в сад. Проминувши там батькову пасіку, перелізла вона через перелаз до леваді, спустилася до лиману й пішла попід кручею берегом до того місця, де росли очерети. Там, у тих очеретах, вона й сховалася, хоч і добре розуміла, що це переховування не надовго відтягне час її згуби, бо не на великий час їй вистачить хліба.

Усю ніч і увесь другий день вона просиділа в очереті. Земля під нею була дуже вохка, а повітря між очеретом відбивало болотом, проте Галі здавалося тут дуже гарно: вона почувала себе тут вільною ба навіть щасливою насамоті з своїм сином.

— Ой, синашу! — зверталася вона до Миколки, — не надовго нам щасливе життя. Завтра я доім свою паляницю, і тоді, синашу мій любий, підемо ми з тобою в лиман до русалочок! Не бійся, серце, що вода холодна, я пригорну тебе до лона й зогрію тебе й у хвилях. А там, під водою, кажуть, єсть чарівне царство: кушир там ввесь перлами потканий, дерева самоцвітами блищать, а по деревах золоті яблучка ростуть — буде тобі чим бавитись.

Увесь день так щебетала Галя з своїм Миколкою. Тільки над вечір спокій її порушено. Вона почула голоси людей, що її розшукували. Люде йшли очеретам, ламаючи їх і розгортаючи на всі боки. Навкруг неї розлягався гулкий шелест. Щоб Миколка не подав голосу, Галя поклала його до грудей і зааніміла, сперши дух. Люде проходили повз неї близько, проте на неї ніхто не натрапив...

Смерклося. Навколо стояла таємна тиша: тільки чути було, як очеретини терлися од вітру одна об одну та й шелестіли.

За кілька місяців до цього Галя ні за що в світі не лишилася б сама на ніч в очереті: вона боялася б і русалок, і вовкулаків, і польового й лісовика, тепер же вона боялася тільки людей, бо впевнилася, що люде лютіші й за лісовиків і за всяких примар.

Вже зовсім було пізно, коли Миколка чогось прокинувся і почав плакати. Збентежена Галя клала його під груди, але той не вгавався. З півгодини минуло в неспокою: хлопець то затихав, то знову починав плакати.

Під ту добу край очерету, на лимані, почувлися плески води. Галя налякалася гадкою, що то її шукають, ідучи човном понад берегом, і затулила Миколці рота, але той випручався й заплакав ще дужче.

— А цитьте! — почувся голос з лиману: — Неначе дитина плаче.

Серце Галі заколотилося, мов пташка в сільці, а кров ударила їй у голову й заграла по всій її істоті. Їй здалося... та ні, цього не може бути!... Їй почулося, неначе з лиману доходив голос...

Миколка знову заплакав і замовк. Галя зааніміла, сперши дух.

— Боже мій! — почула Галя з лиману голос чоловіка: — це моя дитина плаче! це Миколчин голосочок. Повертай, Петре, в очерет!

— Демко! — несамовито скрикнула Галя, скочивши на ноги.

Тепер вона була вже певна: се їхав він, Демко, її любий чоловік. Він не зрадив! Він похвалився прибути по неї — і прибув!

Її поклик голосно пролунав понад лиманом і відбився в очеретах.

— А, ось де ти! — почувся ту ж хвилину недалеко голос прикащика, і навкруг Галі зашелестів очерет. Знати було, що до неї бігло очеретом багато людей.

— Демку, рятуй! — скрикнула Галя й кинулась бігти в бік лиману, але ту ж мить дві дужих руки прикащика вхопили її уперек стану.

— Задавало гадюку! — прохарчав він, стерявши з серця голос.

— Демку! — гукнула Галя ще раз, і той поклик її був останнім, бо прикащик затулив їй рота, а челядь, набігши з усіх боків, ухопила її на руки та й понесла очеретом до левади. Галю обхопив жах від думки, що вона може загубити в очереті Миколку, і бідна матір так притиснула його до себе, що хлопець кричав, не вгаваючи.

Тим часом дуб протиснувся крізь очерет до берегу, і Демко, Іван та Гнат, вискочивши на землю, першими побігли на голоси, слідом за тими, що понесли Галю; плач же Миколки добре подавав їм звістку, куди треба бігти.

Не знаючи, що до берегу пристало аж десять узброєних запорожців, прикащик і не тікав, а тільки поспішався вибитись з очеретів; дійшовши ж до левади, він спинився. З ним було двадцять кріпаків, і він, маючи надію захонити Галіного чоловіка, як що той, справді, наважиться йти на її поклики, розставив кріпаків зараз там, де кінчався очерет.

Справді, як тільки Демко, Іван та Гнат вибігли з очерету, князівські кріпаки оточили їх цілим натовпом, та тільки, побачивши в запорожців шаблі, кинулися тікати до прикащика.

— Пусти мою жінку! — скрикнув Демко, добігши до прикащика й схопивши його за груди.

— Не пущу: вона завтра буде моєю жінкою, ти ж харциз, утікач, підеш на шибеницю! Хватайте його, хлопці, ззаду! — гукнув прикащик до кріпаків. — Валіть його на землю!

— Не хочу тебе рубати неузброюного... — говорив прикащикові Демко, одмахуючись шаблею од тих, що намагалися схопити його ззаду. — А не пустиш по добрій волі, так буду рубати!

— Хіба так розмовляють запоріжці? — почувся зза Демка голос Петра, і важкий, мов донбня, та твердий, мов валізо, кулак старшого Рогозя впаав на голову прикащика.

Захрустіли в Галіного ворога кістки; кров поренула з нього носом, ротом і вухами й, мов важкий сніг, упав він на землю, потягши за собою й Галю, бо руки його прикипіли до її стану.

Демко підхопив свою, залиту кровю напасника, дружину, але вона була непритомна, руками ж усе тупила Миколку до свого серця.

— Галю! Галочко! Серце мове!... Кохана моя зіронько!... Обізвся!... Росплющи очі!... — гукав Демко, бідкаючись коло дружини... Та вона все не оживалась і була бліда, як крейда.

Петро дав волю братові клопотатись біля своєї жінки, сам же зараз почав поряdkувати справою.

— Хто ще хоче покуштувати запорожського кулака? — звернувся він до приголомшенного натовпу кріпаків.

Охочих дивитись на кулак Петра після пригоди з прикащиком не знайшлося, і всі кріпаки з ляком поточилися од запорожця-велетня.

— Ведіть мене до хати прикащика та глядіть: хто наважиться тікати, того зараз же застрелю з пістоля!

— сказав Петро до кріпаків і, виїнявши зза поясу свого великого пістоля, примірівсь, як буде стріляти.

Лишивши біля дубу старого Гайдабуру, а біля Галі — брата Демка, Петро з репгою товаришів, не поспішаючись, погнав увесь натовп кріпаків поперед себе до хати прикащика. Там він спитав, хто в прикащика був підручним, звелів йому одімкнути комори й стайню, наабірав налігачів і шнурів і разом з товаришами поперевазував усіх кріпаків, не тільки тих, що були з прикащиком, а навіть і тих, що спали по хатах.

Управившись із тим і довідавшись, що в прикащика грошей було обмаль, а всі гроші були в управителя в економії, Петро лишив наглядати за повязаними Івана Балана, як тутешнього, сам же, взявши з стайні восьмеро коней, поїхав ними з сьома товаришами та підручним прикащика до економії.

Іван, лишившись у слободі, зразу ж пішов до зімовника Лубяного. Старий козак і його дочка Ївга спали, нічого не відаючи про наскок запорожців. Коли Іван постукав до них у вікно, у хаті прокинулися, засвітили світло та впустили його в двері.

Чи розкаже ж хто, скільки там було дивування й радощів! Старий запорожець плакав сльозами, Ївга ж кидалася на ший то Іванові, то батькові й уже згодом, опам'ятавшись, почала розпитувати, чи прибув Галін Демко.

— Прибув, прибув! — одповів Іван. — Він бере її з собою на Буджак, а я заберу тебе, Ївго, як що твоя на те згода!

Ївчина з радощів і забула, що Іван їй стороння людина, і почала цілувати його й в уста, і в чоло, і в невеликі чорненські вусики.

Ніякого вагання не було. Лубяний зразу почав складати своє невелике збіжжя, а Ївга почала бігати по хаті, дбаючи про харчі, і через кілька хвилин усі троє з влунками на плечах пішли шукати Галю й Демка.

Ті були вже в своїй хаті. Галя давно прочуяла, виплакалася радісними сльозами на грудях у чоловіка й тепер, заспокоєна, збирала решту свого пограбованого добра.

Галя та Ївга кинулися одна до одної. Разом вони страждали, разом тужили, разом тепер і діждали великої радості.

— Іване!... — звернулася Галя до брата: — чому б тобі не взяти Ївгу за себе, як вона ще трохи підросе?

— Та вона сьогодні цілувала мене, — одповів весело Іван: — тепер уже повинна мою нареченою знатись!

— Куди ж мені ще рости, Галочко? — весело говорила тим часом Ївга; — глянь: я вже така заввишки, як і ти!

Всі радісні й щасливі пішли з клунками до дуба, та вже на дорозі згадали про Галіного діда Лантуха й пішли спитати його, чи не хоче й він з своєю старою покинути зруйноване рідне гніздо та поїхати на вільні землі.

Хоч старих через їхню неміч і не ганяли на панщину, а проте й вони не хотіли лишитись поміж чужими людьми й теж прилучилися до своїх родичів.

Гайдабура данно перетяг дуба до верб левади, де колись Демко вперше побачив Галю й почув її пісні, і там старий козак сидів у дубі до світу. Іван з Демком позносили вже на дуб цілі лантухи хліба й інших харчів, щоб вистачило на далеку дорогу, а Галя помолилась уже над домовиною свого батька й знову вернулася до дуба.

Жінки Гайдабури й Гробаря унадливо розпитували Галю, чого так плакав Миколка, коли вони пливли лиманом, і Галя, зваживши на те, що Миколка тепер міцно спав, не знайшла іншої причини, як волю Божу.

— Це Господь. — говорила вона, — устами дитини подавав звістку його батькові, де шукати свого сина.

Почало вже світати, коли Петро з товаришами повернувся з князівської економії. Він спитав Демка, чи не набрали харчів, і довідавшись, що набрали, пустив коней у степ, підручному прикащика дозволив розв'язувати кріпаків, товариству ж загадав сидати в дуба, скопивши на дуба останнім.

— Проходячи по чердаку пова Галю, Петро кинув їй на ганаску дві жмені золотих грошей, кажучи:

— Це вам на нове життя на вільних землях!

— Куди мені стільки? — скрикнула здивовано Галя.

— Поділіть, брате, на всіх!

— Не турбуйся про те: всі, хто зо мною ходив, себе не забули!

— Ну, так я поділюся з Ївгою! — сказала Галя. — Їй теж на молоде господарство потрібні будуть гроші. А вам же, брате?

— А мені нащо ота полова? — суворо одповів Петро та, обернувшись до Демка, кинув йому до рук пасмо волосся з невеликим, кругленьким шматочком скріявленої шкурки.

— А це тобі, — сказав він, — прислав князівський управитель за твій оселедець!

Демко здригнувся і, зрозумівши, що шкурка з волоссям вирізана з людини, вкинув страшний подарунок у лиман.

— Ти вбив його? — спитав він брата, бажючи в душі, щоб того не було. Він був тепер щасливий, і все лих, що йому управитель заподіяв, зразу забулося.

— Нащо? — одповів Петро. — Шматочок шкурки невеликий, видужав!... А наука добра: пам'ятатиме довіку, як різати запорожцям оселедці, та й дітям за- каже до запорожських оселедців доторкатись.

Дуб плив лиманом на південь, і оселя, що в ній народилася й аростала Галя, разом із садком і вер- бами ментала й зникала з очей, сповиваючись туманом. Галя не шкоділа тепер за тим, що рідної оселі скоро не видно буде, бо та оселя була місцем її нелюдських страждань. Всі думки молодой жінки линули тепер за море до Дунаю, в ту привітну сторону, де, як роска- зували Демко та Іван, люде ще працювали тільки на себе та жили так саме вільно, як жили колись за- порожці понад Дніпром.

„Українське Видавництво в Катеринославі“ випустило в продаж:

Т. ШЕВЧЕНКО: КОБЗАРЬ.

Перше повне народне видання, в I томі, з поясненнями й примітками проф. В. Сімовича, в портретом і біографією поета.

ГОЛОСИ КРИТИКИ:

„... Виданий на гарному папері, читким і великим шрифтом, з гарною біографією поета, з дуже цінним та, як на сей день, для Кобзаря в цілому найкращим коментарем, — „Кобзарь“ Катеринославського Видавництва справді найближче стоїть до назви народнього видання. Тому му широко бажаємо, щоб сей „Кобзарь“ був на столі селянина в кожній хаті всієї України.“

(Л. Білецький, „Українська Трибуна“, з 3. грудня 1921.)

„... З різних оглядів заслуговує оце видання Шевченкового „Кобзаря“ на те, щоб воно знайшлося в руках кожного читача „Учительського Слова“... Не було досі такої широкої й заокругленої проби систематичного об'яснення всього „Кобзаря“, як це бачимо в виданні д-ра Сімовича... Потрібна (ця книжка) читачам „Учительського Слова“ у школі і при їх праці над позашкільною освітою, можна тільки гаряче поручити їм видання Шевченкового „Кобзаря“ з поясненнями та примітками д-ра Сімовича.“

(„Учительське Слово“, ч. 2—4, з квітня 1922. р.)

„... В шістдесяті роковини смерті Т. Шевченка діждалися ми нарешті популярного видання цілого „Кобзаря“... Воно повинно найтись в кожній читальні й бібліотеці, в руках кожного вчителя, взагалі в руках кожного, хто сам собі й иншим хоче вияснити Шевченкові думки, в руках учеників, селян і робітників.“

(М. Возняк, „Листьмо з Просвіти“, в 15. січня 1922.)

„... Се безперечно гарний і дуже потрібний дарунок українському народові... редакторів треба признати, що совісно виконав завдання популяризатора й совісно старався пояснити всі менше відомі вирази багатої Шевченківської слівни, що зовсім не було легкою річчю!“

(О.Н., „Український Прапор“, з 7. січня 1922.)

„... Книга зроблена дуже уважно, зі знанням предмету і з досвідом педагога, котрий у першу чергу мав шкільну молодіж на оці.“

(Вогдан Лепкий, „Українське Слово“, ч. 151, з 18. березня 1922.)

„... Я знаю це видання, як дуже добру роботу (ganz vortreffliche Leistung), яка однаково годиться і для студій і для навчання. Воно дійсно спопуляризує Вашого великого поета і головню причиниться до того, що його читатимуть і зрозуміють і поза Україною.“

(З листа проф. славістики Мінхенського Університету Еріха Бернекера до Видавництва.)

„... Перед нами нове, дуже гарне й чепурно виконане видання Шевченкового „Кобзаря“, котре видавці назвали „народнім“... З цього погляду це дійсно перше в нас видання... безперечно давно вже відчувалася в нашій літературі потреба такого видання... Підкреслюю, що завдання д. Сімовича було не таке то легке, що взагалі він його подужав і що на будуче треба буде робити лишень виправки і зміни в деталях.“

(Д. Дорошенко, „Хліборобська Україна“, кн. V—VI. з 1921. р.)

„Українське Видавництво в Катеринославі“

Катеринослав — Камянець — Відень — Ляйпціґ.

1. Т. Шевченко. Кобзарь. Перше повне народне видання, в 1 томі, з поясненнями й примітками проф. В. Сімовича. З портретом і біографією.
2. Д. Мордовець. Гетьман Петро Сагайдачний. Істор. опов.
3. О. Роґова. Тиміш Хмельниченко. Істор. повість.
4. А. Кащенко. Зруйноване гніздо. Повість в часів скасування Січі.
5. А. Кащенко. На руїнах Січі. Істор. опов.
6. А. Кащенко. Борці за правду. Історична повість.
7. А. Кащенко. Під Корсунем. Історична повість.
8. А. Кащенко. Славні побратими. Історичне оповідання.
9. А. Кащенко. Кость Гордієнко-Головко, останній лицар Запорозжя.
10. А. Кащенко. З Дніпра на Дунай, оповідання в часів скасування Січі.
11. А. Кащенко. Над Кодацьким порогом. Істор. опов.
12. А. Чайківський. Козацька помста, оповідання з козацької старовини.
13. А. Кащенко. Мандрівка на Дніпрові пороги. Оповідання.
14. С. Русова. Серед рідної природи. Оповідання. З малюнками Ю. Русова.
15. В. Корнієнко. Запорозьський клад, казка в 10-ма малюнками І. Стеценка.
16. Українські народні казки (31 збірник Рудченка), в 42-ма малюнками Ю. Магалецького. Одбитками з цього збірника:
17. Рись-мати. Брат і сестра в лісі, в 8-ма малюнками.
18. Летючий Корабель, в 5-ма малюнками.
19. Царівна жаба, в 5-ма малюнками.
20. Гордий Царь. Про Царенка Івана та чортову дочку, в 5-ма малюнками.
21. Попович Ясат. Правда та неправда, в 9-ма малюнками.
22. Убогий та багатий і дівка чорнявка. Безщасний Данило й Розумна Жінка, в 10-ма малюнками.
23. Мамин-Сібіряк. Три оповідання, в 19-ма малюнками.
24. Мамин-Сібіряк. Старий Горобець, в 5-ма малюнками М. Погрібняка.
25. Мамин-Сібіряк. Пригоди статечної миші, в 7-ма мал. М. Погрібняка.
26. Мамин-Сібіряк. Поганий день Василя Івановича, в 7-ма малюнками Ю. Магалецького.
27. Казки Гавфа, частина 1-ша, в 86-ма малюнками.
28. Казки Гавфа, частина 2-га, в 82-ма малюнками.
29. Бехштайн. Казки, в 64-ма малюнками.
30. А. Животко. Промінь. Збірник для праці в дітях в дошкільних закладах та родинях.
31. С. Русова. Єдина діяльна (трудова) школа.
32. С. Русова. Нова школа соціального виховання. Курс лекцій.
33. А. Кащенко. Оповідання про славне військо запорозьське низове. Ілюстрована Історія Запорозжя.

Нові шкільні підручники.

34. „Яриня“ Український букварь, склав А. Воронець, IV, перероблене видання в усіх нових малюнками Ю. Магалецького, з додатком: „Як учити з букваря Яриня“.
35. „Яриня“ Українська граматка з читанкою, склав А. Воронець, в 52 малюнками Ю. Магалецького, з додатком: „Як учити з букваря Яриня“ та „Як вести розмови з малюнків“.
36. А. Воронець. Перша читанка, з малюнками Ю. Магалецького.
37. М. О. Ковалевський. Історія Греції та Риму, для школи й самонауки, в 46 малюнками й 3 картами.
38. В. Боришкевич. Арифметика десяткових чисел та відсотків. Для трудової школи та самонауки.
39. М. Левицький. Граматика української мови.

Продаж виключно за готівку. Книжки висилають негайно.

На більші замовлення — значна знижка.

Гроші (невеликі суми) можна прислати листом, а краще переказами на *Konto E. Wyrowy, Dresdner Bank, Berlin*, чи Земельний Банк Гіпотетичний, Львів, або — *Wiener Bankverein, Wien* — або просто на адресу:

EUG. WYROWYJ, Berlin SW 47, Yorkstr. 84

Доставляти книг на Україну й з України. Дручення в справі друкування та пошти і інші відомості на всіх мовах для всіх країн.